

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za informacijske znanosti
Studij muzeologije

Marko Sjekavica

SUSTAVNO UNIŠTAVANJE BAŠTINE – prema pojmu kulturocida/heritocida

diplomski rad

mentor: prof. dr. sc. Tomislav Šola

Zagreb, listopad 2012.

Sadržaj

Sažetak.....	str: 3.
1. Uvod.....	str: 3.
2. Baština kao zrcalo identiteta i instrument kolektivnog pamćenja (u relaciji s kulturom, spomenikom, ideologijom i propagandom).....	str: 7.
3. Selekcija identiteta i posljedična inauguracija memorijalnih spomenika u procesu društvenog pamćenja.....	str: 10.
4. Memorijalni spomenici i njihov položaj u razdobljima promjene društvene paradigme.....	str: 13.
5. O pojmu i historijatu ikonoklazma.....	str: 16.
6. Osnove pravnog okvira zaštite baštine u ratnim sukobima.....	str: 18.
7. Sustavno uništavanje baštine u ratu u Hrvatskoj 1991-1995.....	str: 21.
8. Sustavno uništavanje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.....	str: 24.
9. Prema pojmu kulturocida/heritocida.....	str: 26.
10. Glad za profitom kao sustavni uništavatelj baštine u globalnom kontekstu.....	str: 29.
11. Zaključak.....	str: 30.
12. Popis literature.....	str: 32.

"A casser les statues on risque d'en devenir une soi-même."
Jean Cocteau, iz filma "Le sang d'un poète", 1933.

Sažetak

Ovaj diplomski rad iz kolegija opće teorije baštine, studija muzeologije, ima za cilj izložiti i analizirati problem sustavnog uništavanja baštine, kako njezinog materijalnog, tako i onog nematerijalnog joj segmenta. Sugerirajući, za trezaurus znanosti o baštini, smislenu i svrsishodnu terminologiju, autor iznosi pojmove *kulturocida*, *mnemocida* i *heritocida*, koje definira i pokušava sigurno usidriti u sustav opće teorije baštine. Stoga ih dovodi u vezu s pojmovima identiteta, kulture, spomenika (memorijalnog spomenika), ideologije, propagande i smješta ih na odgovarajuću poziciju u historijatu ikonoklazma.

Vodeći se principom *hic et nunc* pri odabiru relevantnih primjera, okosnicu analizirane prakse, iz koje se potom, indukcijskom metodom, izvode zaključci, čine primjeri sustavnog uništavanja baštine za vrijeme Domovinskog rata, kao i organiziranog rušenja antifašističkih spomenika, tijekom 1990-ih godina, u Republici Hrvatskoj.

Predloženi pojam *heritocid* obuhvaća sustavno i rasprostranjeno uništavanje baštine određene zajednice, s ciljem potpunog ili djelomičnog uništenja njezinog kulturnog identiteta.

Naslanjajući se na pojmove 'kolektivnog pamćenja', Mauricea Halbwachsa i 'mnemozofije', kao nove paradigme opće teorije baštine, Tomislava Šole, pojam *mnemocida* prilazi uništavanju baštine sa stanovišta sustavnog brisanja zajedničkog pamćenja određene skupine, nametanjem mehanizama kolektivne amnezije.

Već poznati pojam *kulturocid* koristi se kao most za povezivanje, *in statu nascendi* postojeće znanstvene misli, poglavito u domeni pravnih znanosti, s područjem heritologije - znanosti o baštini.

Razaranjem baštine ne nestaje samo njezin fizički supstrat, već se osmišljeno dokida njezina prostorno-vremenska komunikacijska uloga u perpetuiranju određenog identiteta te tako oduzima društvima budućnosti, sazdanim na dragocjenim identitetskim obrascima prošlosti, mogućnost baštinjenja potrebne mudrosti za jedno oplemenjeno, ispunjeno i kvalitetno življenje.

1. Uvod

Baštinski predmeti, inkorporirajući u sebi vrijednosti određene zajednice, postaju materijalno tkivo pojedinih segmenata njezinog identiteta. Oni nisu puki zbroj materijala od kojih su sačinjeni, nisu niti sama forma u kojoj su predstavljeni, ma kako impresivna i umjetnički vrijedna ona bila, oni po prirodi stvari sadrže u sebi i jednu dodatnu, ponekad vrlo tanahnu, memorijsku vrijednost koja osigurava kontinuiranje nekih dragocjenih i važnih poruka, u budućnost čovjeka i njegove zajednice. Svojevrsna su nadogradnja čovjekove memorije i instrumenti kolektivnog pamćenja zajednice.

Spomenici su tipični baštinski predmeti, čijom će se prirodom, funkcijom i u prvom redu namjernom destrukcijom, ovaj rad baviti. Kao što im sama etimologija imena sugerira, oni su predmeti spomena zajednice na određene događaje i osobe iz vlastite prošlosti, značajne za akcentuiranje odabranih vrijednosti grupe, njihovo očuvanje i perpetuiranje u željenim zajedničkim razvojnim putevima, na kojima se društvo vidi u budućnosti. Riječ je o ekstenziji samog fizičkog

postojanja prema jednom širem, smislenijem i ispunjenijem življenju koje poprima duhovne i vrijednosno oplemenjene obrise.

Budući da su usmjereni k pamćenju, uz spomenike se često veže atribut memorijalni. Tako shvaćeni, oni lako pronalaze svoje mjesto u sustavu potpune baštine. Memorijalni spomenici se i pojmovno elegantno uklapaju u okrilje mnemozofije, znanosti o baštini, u središtu čije paradigme se nalazi *mneme*. Pamćenje čovjeku omogućava čitav spektar prostorno-vremenskih komuniciranja odrednica vlastitoga identiteta.

Kada bi baštinski predmeti bili obične stvari, o njihovom uništavanju ne bi bilo potrebno pisati ove retke. Razlozi uništavanja bili bi sasvim druge prirode i teško bi bilo govoriti o ovoj vrsti organiziranosti, namjernosti i sustavnosti destrukcije koju imamo za cilj izložiti te pokušati protumačiti je i pozicionirati u okviru promišljanja znanosti o baštini.

Uništiti baštinu znači pokušati modificirati, falsificirati, osakatiti, odstraniti i, *in ultima linea*, ubiti identitet određene društvene grupe kojoj ona pripada. Raznolikost društvenih grupa reflektira se u mnogostrukosti njihovih identiteta. Identitet predstavlja dinamičnu i slojevitou kategoriju za koju vrijedi pravilo da različite situacije aktiviraju različite vrste i različite segmente identiteta. U toj dinamici društvenih odnosa, identiteti se međusobno sukobljavaju. Identiteti, a time i baština kroz koju se identiteti manifestiraju, postaju posebno ugroženi u revolucijama, ratovima, socijalnim previranjima i drugim promjenama težišta društvene moći. Iza sustavnog uništavanja baštine obično stoji grupa s dovoljno jakom pozicijom moći, koja je u stanju nametnuti se kao dominantna i osigurati si legitimitet i legalitet svojih postupaka. Ovaj diplomski rad u svoj fokus stavlja okruženja ratnih sukoba i promjena društvenog poretka, kao kontekste sustavnog uništavanja baštine.

Ciljano uništavanje baštine neke skupine ili određenog baštinskog sloja, pretpostavlja izvjesno razumijevanje značenja, dosega, mehanizama i zakonitosti funkcioniranja baštine i njezine uloge u kolektivnom pamćenju. Bez toga bi njezino uništavanje puno jednostavnije moglo biti protumačeno kao običan čin bezumlja i ignorancije, kojem je okidač postao nataložen višak frustracije, agresije i ludila. Uništavatelji baštine jesu bezumnici i ignoranti koji identitet doživljavaju separatorskim, a ne integrirajućim faktorom, međutim i oni su morali spoznati snagu baštine da bi je mogli zloupotrijebiti. Sama intencija ugroze i dokidanja baštine podrazumijeva shvaćanje baštine (njezinog strukturnog i funkcionalnog identiteta) kao središnjeg i svrsishodnog sustava, koji u velikoj mjeri operira na jednoj finijoj, tanahnijoj, nematerijalnoj, podsvjesnoj, duhovnoj, simboličkoj razini. Stoga devastacija mjesta i objekata pamćenja neke zajednice nije puki mehanički čin. Ona najčešće obuhvaća određeni predumišljaj (*dolus praemeditatus*), ne nužno samog direktnog počinitelja (ukoliko se radi o rušenju koje dolazi odozdo), ali zasigurno predumišljaj onoga tko idejno, ideološki i misaono orkestrira baštinsko razaranje. Mjesta pamćenja predstavljaju „svaki značajan entitet, bio materijalan, bio nematerijalan po svom sastavu, a koji snagom ljudi ili radom vremena, postaje simbolički element spomeničkog nasljeđa svake zajednice“¹. Kako to Mumford jasno uočava i detaljnije elaborira, čovjeka kao takvog više determinira moć simboličke komunikacije, od tehnološkog napretka, svojstvenog, doduše, isključivo civilizaciji.

„Identitet je *vis vitalis* stvari i ljudi“², a toga su nažalost svjesni i uništavatelji baštine koji drugome žele osporiti i oduzeti *pravo na identitet*. Iako pod ovom sintagmom to pravo nije poznato u pravnoj terminologiji, pa ni uže gledano, u pravnom jeziku općeprihvaćenog popisa temeljnih prava čovjeka, pravo na identitet proizlazi iz više izričito pobrojanih i međunarodno zaštićenih prava, kao

1 Vujić, Žarka, Povijesna muzeologija na početku 21. stoljeća: Inspirativnost teorija kulturnog pamćenja, Zagreb, 2003., str. 159-162.

2 Šola, Tomislav, Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju, Zagreb, 2003., str. 27.

što su: pravo na slobodu misli, savjesti i vjere, pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, pravo na sudjelovanje u kulturnom životu zajednice itd. Baveći se muzeologijom rekonzilijacije i vodeći međunarodne seminare na temu „Muzeološki pristupi integralnoj uporabi kulturne baštine“ u Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku, Ivo Maroević, jedan od prvih i najpredanijih naših muzeoloških pedagoga, upozoravao je na opasnost zloupotrebe baštine. U vremenu kad takvi stavovi nipošto nisu bili dominantna znanstvena i društvena misao, ukazivao je na to da je „baštinu moguće upotrijebiti kao sjeme razdora, uništiti kao simboličku sliku drugoga i drugačijega, ali da baština ispravno shvaćena može poslužiti razumijevanju i pomirbi“³. Upravo ispravno shvaćena baština, može biti spona među različitostima. „Kulturni identitet je u sklopu nacije, jedan od osnovnih čimbenika nacionalnog identiteta, a u isto vrijeme predstavlja faktor univerzalizacije jer odnosna kulturna područja nisu uvijek ista s nacionalnim teritorijima. Svaki nacionalni teritorij integrira različite kulturne krugove u svom horizontalnom geografskom opsegu i proizvodi njihovu mješavinu u vertikalnoj povijesnoj stratifikaciji. Po svojim kulturnim karakteristikama, svaka nacija može biti ili otvorena ili zatvorena za proces univerzalizacije, ovisno o interpretaciji svoje kulturne baštine.“⁴

Informacijska teorija, obuhvativši u krug svoje znanstvene misli i teoriju baštine, baštinu vidi kao sređen sustav prijenosa informacija. Cilj heritologije kao opće teorije baštine jest „upotreba baštine u kontinuiranju identiteta“⁵. Naprotiv, sustavno uništavanje baštine ima za cilj diskontinuiranje identiteta. Baštinu možemo sagledati kao dio šireg pojma kulture, izgrađenog od seta vrijednosti koje su prepoznate, istražene, zbrinute i komunicirane kao identitet⁶.

U nedavnoj prošlosti, imali smo priliku svjedočiti razaranja kulture baštine velikih razmjera, manifestiranim u dva svoja oblika, kojima će se ovaj rad u nastavku baviti: prvi se odnosio na ratna razaranja prilikom raspada bivše Jugoslavije, a drugi je bio povezan s promjenom društvene paradigme - padom komunizma te popratnim uništavanjem antifašističkih spomenika Narodnooslobodilačke borbe. „Kad su bombardirani muzeji i spomenici, napadnut je alter ego samog identiteta.“⁷ Ratno uništavanje baštine nije poštedilo niti jednu od baštinskih ustanova: uništavani su muzeji (Vukovar, Gradski muzej, dvorac Eltz), biblioteke (Sarajevo, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, u granatiranju i požaru, 25. kolovoza 1992. godine, izgorjelo stotine tisuća knjiga, časopisa i druge periodičke građe te unikatnih dokumenata; neki podaci govore o preko 2 milijuna izgorenih bibliotečkih jedinica), arhivi (oštećene su zgrade arhiva i djelovi arhivske građe u Osijeku, Vinkovcima, Karlovcu, Dubrovniku itd.), spomenici - muzeji na otvorenom (bombardiranje stare gradske jezgre Dubrovnika od strane srpsko-crnogorskog agresora, 6. prosinca 1991. godine; rušenje mostarskog Starog mosta, od strane Hrvatskog vijeća obrane, 9. studenoga 1993. godine). Analizirajući razaranja spomenika tijekom Domovinskog rata, ugledni povjesničar umjetnosti, Radovan Ivančević postavio je pitanje: „Zašto uništavaju posebno spomenike?“ i ponudio na njega sljedeći odgovor: „Zato što su tragovi vremena u prostoru. Svaki je spomenik svjedok vremena i ljudi i svaki se može upotrijebiti u dokaznom postupku (ako do njega dođe) o tome čija jeste i čija je bila ova zemlja“⁸. Međunarodno kazneno pravo prepoznaje

3 *id.*, Baština kao poziv i društveno opredjeljenje, u: Vujić, Žarka i Špikić, Marko (ur.), Ivi Marojeviću baštinici u spomen, Zagreb, 2009., str. 113.

4 prevedeno iz: Maroević, Ivo, Museum Training to Develop the Social Awareness of Cultural Identity in a Time of Universalisation, Cuadernos de museologia N° 6, Colombia, 1996, str. 31-32.

5 Šola, Tomislav, *ex cathedra*, 2007.

6 *Id.*, The kiss of Mnemosyne, tekst iz kompandija tekstova za kolegij Opća teorija baštine, Zagreb, 2005., str. 9-10.

7 *Id.*, Eseji o muzejima, *cit.*, str. 85.

8 Vinterhalter, Jadranka, Zaštita u muzejima – prvi ratni zadatak, šest godina poslije, u: Pavić, Vladimira (ur.), Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj, Zagreb, 1997., str. 21.

uništavanje kulturne baštine kao jedan od modaliteta počinjenja ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti te pokušava razviti zaštitne mehanizme koji imaju za cilj spasiti kulturnu baštinu čovječanstva od njezine sve češće utilitarizacije kao moćnog oružja suvremenih sukoba. Ipak, treba priznati, da unatoč cilju da ove norme djeluju kao generalna i specijalna prevencija prema eventualnim budućim počiniteljima ratnih zločina – uništavateljima baštine, one najviše djeluju *ex post facto*, kada do zločina, uključujući i onih prema spomenicima kulture, već dođe.

U uništavanju spomenika Narodnooslobodilačke borbe koje se odigralo tijekom 1990-ih godina, stradale su mnoge skulpture, spomen-obilježja, spomen-ploče, posvećene borbi protiv mraka nacizma i fašizma. Propaganda ekstremno-desne struje vlasti novoosnovane hrvatske države, koja je svoje korijene tražila u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njezinoj ideologiji, bila je toliko snažna da je uspjela, u svijesti kritične mase, zločinima i terorom počinjenim *sous l'ancien régime* (misleći pritom na zločine počinjene od partizana tijekom Drugog svjetskog rata i poraća i na opresiju koju je nad neistomišljenicima provodio komunistički režim) u potpunosti obojati identitet koji su antifašistički spomenici komunicirali, tako da su oni, stigmatizirani i dezavuirani, postali *res non gratae*, koje je trebalo ukloniti od pogleda i uništiti. Pozitivne, civilizacijske vrijednosti antifašističke borbe i dalje nastanjene u hladnom materijalnom supstratu antifašističkih spomenika, ostale su bez publike kojoj bi prenosile svoju snagu i značaj, dapače, izbrisane su iz javnog diskursa. Silovitost i brzina ove promjene u značenju identiteta sugerirala je da je za razumijevanje koncepta identiteta važan pojam 'ekologije identiteta'⁹, koji bi se odnosio na okolinu u kojoj neki identitet egzistira. Između odašiljatelja i primatelja poruke, a nas ovdje prvenstveno zanimaju kulturne, memorijalne poruke, može doći do nesporazuma u komunikacijskom procesu, što dovodi do toga da vrijednosti na početku i na kraju komunikacijskog procesa ne korespondiraju jedna drugoj. Memorija, u smislu kolektivnog pamćenja, kako je definira, uvevši taj termin, francuski filozof i sociolog Maurice Halbwachs, funkcionira kao komunikacijski odnos te se kao takva razlikuje od individualnog pamćenja pojedinca. Primjer u kojem se, promjenom društvene i političke okoline, stubokom promijenila percepcija poruka koje su antifašistički spomenici komunicirali, zorno prikazuje opisanu pojavu. U svom djelu „Sjećanja, snovi i razmišljanja“, Carl Gustav Jung kaže da je doživljaj odvojen od svoje supstance, a supstancu često zamijene puki nazivi koji imaju tendenciju da zauzmu mjesto realnosti. Tako je u tom, određenom, povijesnom trenutku, doživljaj spomenika antifašističke borbe, sasvim razdvojen od plemenitosti njima reprezentiranih ideja, dok su atributi antifašistički, narodnooslobodilački i sl., poprimili jedno novo, pejorativno značenje. Spomenike, kao nositelje takvog izobličeneog značenja, preostalo je još samo srušiti, a njihov identitet izbrisati iz kolektivnog sjećanja i od njega cijepiti novorođenu zajednicu, životno ugroženu kompleksnim spletom vanjskih i unutarnjih okolnosti.

Primjeri koje će ovaj rad problematizirati pokazatelji su postojanje dihotomije između kulture sjećanja i kulture (ako se uopće o kulturi u tom smislu može govoriti) amnezije. Osjećaj za skupljanje, zaštitu, proučavanje i komuniciranje baštinskih predmeta, a ujedno i vrijednosti nematerijalne baštine te mogućnost sagledavanja baštine u jednom širem, mnemozofskom horizontu, svakako razumijeva i njegovanje kulture sjećanja. Uništavanje baštine, s drugog kraja memorijskog spektra, sebe veže uz kulturu zaborava, koja iz kolektivnog pamćenja želi izbrisati nepoželjna sjećanja. Ukoliko je riječ o izoliranim, pojedinačnim ili manje brojnim slučajevima uništavanja baštinskih predmeta, može se raditi o aktima kulturnog terorizma, kao posljedicama pojedinačnih frustracija i psihoza uništavatelja (oštećenje Michelangelove Pietà 1972. godine), o kolateralnim žrtvama sukoba identiteta ili o manje ili više legitimnoj promjeni ukusa i vrijednosti društva. Ovaj rad temeljit će svoju diskusiju i zaključke na slučajevima u kojima je razaranje

9 Puhovski, Žarko, *ex cathedra*, 2009.

baštine sustavnoga karaktera, a radi li se pritom o sustavnom uništavanju baštine ekstremnih razmjera, s ciljem eliminacije identiteta čitave grupe, pokušati će tu pojavu podvesti pod pojam kulturocida, odnosno heritocida. Pogled će biti proširen tematiziranjem mirnodopskog, sustavnog uništavanja baštine, u sustavu neoliberalnog kapitalizma, naglašenog konzumerizma, prijeteće industrije turizma, u kontekstu globalizacije i Zapadne supremacije.

Rad koji se u svojoj srži bavi destrukcijom, ima za cilj svojom konstruktivnom analizom i dobrohotnošću, doprinjeti spasu „umirućih srca identiteta“¹⁰ prezentiranih i komuniciranih kroz onaj dio baštinskih predmeta koji slijedom dramatičnih društvenih procesa, postanu stigmatizirani od strane dominirajućeg dijela zajednice i time životno ugroženi.

2. Baština kao zrcalo identiteta i instrument kolektivnog pamćenja (u relaciji s kulturom, spomenikom, ideologijom i propagandom)

„Sposobnost da se prisjetimo vlastite prošlosti i da se s njom identificiramo, egzistenciji daje smisao, svrhu i vrijednost.“¹¹ Kako bi proširio svoju prirodnu sposobnost pamćenja, limitiranu na sebe kao pojedinca i na vlastiti životni vijek, čovjek je razvio jezik i druge sustave znakova i simbola, a osnažio je i obogatio svoje sjećanje, poduprijevši ga mitologijom, javnom povijesnom sferom i dakako baštinom, kao nadgradnjama individualnih memorijskih kapaciteta. Razvoj informacijske tehnologije multiplicirao je obujam ljudskog pamćenja i otvorio nove, neslućene horizonte napretka (tehnološkog zasigurno, a da li i duhovnog?). Baština koju ovdje proučavamo, predstavlja upravo tu sponu čovjeka s prošlošću, koja mu daje mogućnost transcendiranja prostorno–vremenskih barijera i šansu za oplemenjivanje sadašnjosti i izgradnju skladnije i humanije budućnosti.

Čovjek kao pojedinac svoj identitet gradi na osobnim sjećanjima i uspomena, a njih često održava na životu sakupljanjem materijalnih predmeta koji sadrže, pored svoje osnovne, (ponekad sasvim marginalizirane), uporabne funkcije i jedan dodatni memorijski potencijal. Društvo, kao mreža pojedinaca, povezanih zajedničkim etničkim, povijesnim, duhovnim, političkim, vrijednosnim, kulturnim odrednicama, isto tako izgrađuje svoj identitet kroz predmete sjećanja, memorabilije, u kojima se inkorporira društveno, kolektivno pamćenje. Svi ti memorijski predmeti sjajno su prikazani u Dalíjevim potporanjima koji svojom čvrstom, opipljivom i stabilnom materijalnom strukturom, podupiru krhko i erozivno čovjekovo sjećanje. Halbwachs¹² je u svom djelu „*The Collective Memory*“, iz 1922. godine, konstatirao prostornu dimenziju kolektivne memorije koja opstaje sidreći se u materijalnim predmetima. Materijalni, meorijalni predmeti sidrišta su sjećanja. „Ugrožene države zdušno čuvaju svoje fizičko nasljeđe za koje osjećaju da utjelovljuje trajni javni identitet.“¹³ Da bi se kolektivno pamćenje perpetuiralo, prenijelo s generacije na generaciju, ponekad začinjeno elementima mita, ponekad institucionalizirano i nacionalizirano, ono treba baštinu (kako materijalnu, tako i nematerijalnu), kao svog neprikosnovenog prostorno–vremenskog transmitora i komunikatora.

Baština je uređeni sustav vrijednosti iz prošlosti koje kroz kolektivnu memoriju nalaze svoju primjenu u sadašnjosti i postaju obećavajućim zalogom za budućnost. "Kultura, kao nešto šira

10 Šola, Tomislav, Eseji o muzejima, *cit.*, str. 339.

11 Lowenthal, David, Benefits and Burdens of the Past, u: Lowenthal, David, The Past is a Foreign Country, Cambridge, 1985, str. 41.

12 Nije nevažno, u kontekstu ovoga rada, istaknuti da je Maurice Halbwachs svoj život završio u nacističkom koncentracijskom logoru Buchenwald 1945. godine.

13 Lowenthal, *op.cit.* (bilj. 11), str. 46.

kategorija, sastoji se od onoga što jesmo i što bismo željeli postati. (...) Kultura sadrži baštinu kao set diseminiranih vrijednosti koje korespondiraju specifičnim potrebama i okolnostima određene zajednice ili grupe."¹⁴

Kultura i identitet, posebice kada je potonji promatran u svojoj poziciji kulturnog identiteta, imaju evidentno intiman i prožimajući odnos. Jednako kao i kod kulture, postojanje identiteta moguće je samo u odnosu na zajednicu i u odnosu prema zajednici koja si pripisuje odnosni skup vrijednosti koje taj identitet označava. Spomenici i drugi baštinski predmeti i cjeline nositelji su i prenositelji kulturnog identiteta. "Njihove značajke permanentno penetriraju u društvo u obliku znanstvenih i kulturnih informacija (...). Identitet kao dio muzeološke poruke postaje element spoznaje o postojanju, o korijenima koji sežu do različitih dubina prošlosti i prostora onih struktura koje su u nama (...)." ¹⁵, a koje se odnose na različite oblike pripadnosti. "Muzeologija teorijski izučava one oblike identiteta koje je moguće izraziti i oblikovati u interpretaciji baštine i u muzejskom djelovanju i stvara moguće kriterije za utvrđivanje osobina predmeta koje unutar muzealnosti pridonose izražavanju određenog identiteta."¹⁶

Da bi se dublje ušlo u predmetnu materiju, potrebno je objasniti pojam i značenje spomenika, koji su, kao baštinski predmeti *par excellence*, nabijeni određenim identitetom i upravo zbog toga nose rizik da najčešće budu izloženi udaru sustavnog uništavanja, koje ovdje namjeravamo obrazložiti. Klasična definicija spomenikom naziva „djelo ljudske ruke podignuto u svrhu održavanja pojedinih ljudskih podviga i vještina (ili sklopa više njih) u svjesti budućih generacija“¹⁷, a po svojoj inkorporiranoj vrijednosti, isti se mogu klasificirati kao umjetnički, povijesni i komemorativni. Spomenik se također može odrediti kao „znak koji doziva u sjećanje događaje, stvari i osobe“¹⁸. Grčki ekvivalent za hrvatsku riječ spomenik (koja u sebi također sadrži korijen spomen, u smislu prisjećanja, spominjanja) jest riječ *mnema*, blisko vezana s riječju koja u grčkom jeziku označava memoriju, pamćenje, sjećanje: *mnemé*. Latinski naziv za spomenik: *monumentum*, i sam u velikoj mjeri definira označeni pojam. Naime *monumentum*, etimološki proizlazi od glagola *monere* koji znači upozoriti, podsjetiti, dakle prizvati u sjećanje ili u memoriju. Spona spomenika i memorije, i to prvenstveno javne, kolektivne memorije je esencijalna, čvrsta i teško raskidiva jer bez utjecaja na memoriju, s ciljem prenošenja poruka prošlosti, kako našem vrlom, novom svijetu sadašnjosti, tako i još vrljem svijetu budućnosti, spomenik gubi svoj smisao, očitovan u „pridonošenju održavanju i sačuvanju identiteta zajednice“¹⁹. Duhovna dimenzija spomenika jest sama njegova intencija da „smiri tjeskobu smrti i uništenja“ i bude „zaštita protiv traumatizma egzistencije“, izvjesni „sigurnosni uređaj“²⁰ u svijetu koji nije idealan.

Spomenici su, kao takvi, povezani s moći, a samim time i s ideologijom grupe, ustoličene kao nositeljice moći u društvu. Parafrazirajući švicarskog povjesničara umjetnosti Darija Gambonija, zaključit ćemo da se spomenici često koriste kako bi izrazili, nametnuli i legitimirali moć, a isto tako se ti isti spomenici zlorabe kako bi osporili, odbacili, dezavuirali i delegitimizirali nositelje moći, čiju su ideologiju predstavljali. Jačina namjere nekog režima da spomenike koristi kao političke instrumente, agitante svoje ideologije i nositelje režimske propagande u odnosu je

14 Šola, Tomislav, *The kiss of Mnemosyne*, *cit.*, str. 10.

15 Maroević, Ivo, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb, 1993., str. 99.

16 *Ibid.*

17 Riegel, Alois, *Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov nastanak*, u: Špikić, Marko (ur.), *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb, 2006., str. 351.

18 Quatremère de Quincy, Antoine-Chrysostome, *Restauriranje, Restaurirati, Restituiranje, Ruina, Ruine, Spomenik*, u: Špikić, Marko (ur.), *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb, 2006., str. 86.

19 Choay, Françoise, *L'Allégorie du patrimoine*, Paris, 1992, str. 15.

20 *Ibid.*

proporcionalnosti sa stupnjem opasnosti da ti spomenici, nakon što isti režim izgubi poziciju moći, postanu predmetom uništavanja i rušenja, odnosno sa stupnjem brutalnosti potencijalnog ikonoklazma. Ikonoklazam, doživljen kao uništavanje spomenika, stremi prije svega iskorijenjivanju neprijateljske ideologije.

A kad je o ideologiji riječ, shodno je ovdje navesti da ista predstavlja „strukturu vrijednosti i interesa koja nudi neko reprezentiranje stvarnosti“²¹. Međutim, korisno je iznijeti i jednu vrijednosno obojaniju, dinamičniju definiciju ideologije, koja govori da je ideologija „lažna svijest, sustav simboličkih prikaza što oslikava povijesnu okolnost nadmoći određene klase te služi za prikrivanje povijesne naravi i klasne pristranosti tog sustava pod krinkom prirodnosti i univerzalnosti“²². Ideologija kao produkt misaonog procesa svoje odraze ostvaruje u materijalnom svijetu. Po Karlu Marxu su ideologija i fetišizam pojavni oblici idolatrije, od kojih je prvi njezina misaona, a drugi njezina materijalna manifestacija. Fetišist svom fetišu pridaje svojstva živućeg objekta, na način da na njega projicira svoj život, svoju svijest, oživljujući tako neživi predmet i odričući se svog životnog daha i u fetiš ga udahnujući. I memorijalni spomenici, interpretirani u ovom radu, na sličan način predstavljaju dio simboličkog instrumentarija, koji ima za cilj odaslati određenu memorijalnu poruku, ideološki obojanu i svjedočeću o dominantnim vrijednostima jednog društva.

Radi potpunosti iznešenog diskursa, oportuno je u njega uvesti još i pojam propagande, čiji je utjecaj neizbježan, kako kod inauguriranja memorijalnih spomenika, tako i kod njihovog sustavnog uništavanja. Svojim suptilnim metodama, koje se često baziraju na izgradnji unutarnje kohezije grupe i njezine društvene mobilizacije, podupiranjem i jačanjem osjećaja straha prema vanjskim i drukčijim entitetima, a ujedno i obilnim korištenjem snage medija, propaganda predstavlja jedno od najjačih oružja vladodržaca. Opasnost da je potonji, osim za politički legitimne svhe, iskoriste za ostvarenje svojih najmračnijih poriva, pokazivala se u svoj svojoj punini, kroz čitavo 20. stoljeće. Kao putokaz u teškoćama uopće poimanja horora Holokausta, koje posjetitelj može osjetiti prilikom i nakon posjeta Jüdisches Museum u Berlinu ili primjerice posjeta Memorijalnom muzeju Spomen područja Jasenovac, može poslužiti misao samog monstroznog uma, Adolfa Hitlera, koji je osmišljavao i u djelo provodio svoje 'konačno rješenje', kada je, u retoričkom zanosu, rekao da se na masu djeluje vjerom i osjećajima, a ne razumom. Materijalna, vrijednosna, duhovna i politička kriza društva predstavlja idealno tlo za pojavu propagande i upravo takav otrovni koktel postao je jednim od ključnih okidača rata prilikom raspada bivše Jugoslavije. Stoga prilikom razmatranja problematike sustavnog uništavanja spomenika, kao jednog od modaliteta ikonoklazma, moramo imati na umu umreženost pojmova identiteta, ideologije, ikonoklazma, ikonodulstva i propagande.

Ikonoklazam stremi rušenju ranije etabliranih kultova štovanja određenih slikovnih i drugih matrijalnih prikaza identiteta i upravo stoga postaje sastavnicom i oružjem mnogih revolucionarnih prevrata. Revolucionane studentske tendencije, ispoljene najviše u, toj već mitskoj, 1968. godini, u Parizu, željele su čak zaobići ustaljeni sustav medijske i umjetničke komunikacije, na način da su ih potpuno ignorirale u svom prenošenju revolucionarnih poruka. Po mišljenju Jeana Baudrillarda, trebalo je „razbiti odašiljače“²³ i pronaći alternativne načine prodiranja revolucionarnih poruka u šire društveno tkivo. I tu je ikonoklazam bio na djelu i pokazao da se njegovo značenje proširilo i da osim uništavateljskog poriva prema slikama, posebice onim religijskim, ovaj pojam, u postmodernom kontekstu, može obuhvatiti i uništavanje drugih predmeta štovanja, a time i pamćenja, a iz posljednjeg primjera vidimo da se može odnositi i na razbijanje nekih ustaljenih

21 Mitchell, W. J. T., Ikonologija: Slika, tekst, ideologija, Zagreb, 2009., str. 12.

22 *Ibid.*

23 citirano prema Mitchell, W. J. T., Ikonologija: Slika, tekst, ideologija, Zagreb, 2009., str. 209.

društvenih obrazaca i komunikacijskih kanala, koji su očigledno nematerijalne prirode. Analogijom dolazimo do teze da je nematerijalna baština, primjerice glazbena, folklorna, jezična i slična, jednako izložena rušilačkim nagonima, usmjerenima protiv identiteta manifestiranih kroz spomenute baštinske pojavne oblike. Neovisno o formi u kojoj se pojavljuje, u baštini se uvijek odražava identitet zajednice koja pokušava pronaći način kako da izbjegne životnoj prolaznosti i transcendirati vremenska i prostorna ograničenja vlastitog postojanja. Zrcaleći se u diverzitetu baštinskih formi, identitet zajednice pronalazi sigurnije sidrište, koje će mu pomoći da sačuva nematerijalne vrijednosti, podložne gubitku i zaboravu, ali se ujedno izlaže i opasnostima ugroze od strane vlastitih ideoloških oponenta, manifestirajući se kroz vidljive, materijalne i društveno najeksponiranije forme kolektivnog pamćenja, kao što su memorijalni spomenici.

3. Selekcija identiteta i posljedična inauguracija memorijalnih spomenika u procesu društvenog pamćenja

Nakon što smo zadali putokaze za područje u kojemu će se ova analiza kretati, kako bismo detaljnije proučili baštinske mehanizme perpetuiranja društvenoga pamćenja i nasilne načine dokidanja istoga, valja postaviti pitanje koji su to društveni procesi kroz koje se stvaraju ili iz životne svakodnevice izuzimaju određeni predmeti, kako bi se posvetili i (pre)namijenili na način da se stave u službu očuvanja identiteta zajednice. Koje su to društvene grupe koje imaju legitimitet njihove inauguracije i selekcije? Predmeti potrebne kvalitete svakako u sebi nose tako snažne i za zajednicu odlučne memorijalne poruke da se posredstvom njih, kroz vrijeme i prostor, mogu odašiljati željeni vrijednosni i identitetski narativi. Političke grupe koje u demokratskim društvima svoj legitimitet crpe iz izražene volje većine, a potom, kad se nađu u poziciji moći, implementiraju svoja uvjerenja kroz aparat vlasti, koji im omogućuje dirigiranje sadržaja javne memorije. U toj ulozi vladajuće grupe si prisvajaju funkciju odabira reprezentirajućih identiteta zajednice i pravo postavljanja memorijalnih spomenika, čije poruke titraju na njima prikladnoj vrijednosnoj frekvenciji.

Manjinske grupe, najčešće predstavljene kroz organizacije civilnog društva (*advocacy groups / pressure groups*), vrše pritisak na vladajuće strukture, s ciljem da se prostor javne memorije nadogradi i upotpuni memorijalnim spomenicima koji su reprezentanti njihovih posebnosti i odraz njihovog identiteta, ponekad u bitnome različitog od onih vrijednosti koje koreliraju nametnutoj poziciji većine. U tom odnosu moći nerijetko dolazi do sukobljavanja različitih pa i suprotstavljenih memorijalnih obrazaca, što u praksi, a u onom segmentu koji nam je ovdje bitan, može rezultirati uništavanjem 'manjinske baštine', s nakanom unifikacije i gušenja partikularizama, osnažnjivanja većinske kulture i tradicije. Na taj način dolazi do deprivilegiranja u sudioništvu u kreiranju javne memorije i do otuđivanja prava na vlastiti identitet koji, iako se razlikuje od prevladavajućeg identiteta, može biti uspješno interpoliran u tkivo identiteta šire društvene zajednice i svojim posebnostima doprinosti njegovom bogatstvu i diverzitetu, dakako pod uvjetom da se radi o društvu u kojemu *varietas delectat*.

Zanimljiv primjer, koji dobro ocrtava upravo iznesenu situaciju, jest postavljanje spomen ploče Vladimiru Nazoru i Ivanu Goranu Kovačiću, na tratini parka u kojemu se spajaju zagrebačke ulice ove dvojice pjesnika, u sklopu Queer Zagreb festivala, 2007. godine. Ova *mnemé* ploča, s tekstom konceptualnog umjetnika Željka Zorice, u prostor kolektivnog pamćenja stavlja fragmente identiteta neprihvaćene od establišmenta, zanijekane i osporene u sustavu memorijalnih spomenika i prenošenja znanja. Mogućnost homoerotičnosti kao odrednice odnosa ovih neprikosnovenih

velikana hrvatske književnosti uspješno je izlučena i isključena iz bogatog i slojevitog kolaža hrvatskog nacionalnog identiteta, iz riznice nematerijalne baštine, školskih udžbenika književnosti ili povijesti. Reperkusije njezinoga prihvaćanja u kolektivno–memorijskim sferama bile su u srazu s vrijednostima pretežno konzervativnog, katoličkog, politički desno orijentiranog, patrijarhalnog društva. Iz ladica ispunjenih izgubljenim vremenom ovaj prigušeni odraz identiteta pronašao je put do društvene svijesti, putem mementa inauguriranog od strane festivala koji je u području umjetničkog izričaja promovirao različitost i istospolnu usmjerenost. „Povijest nečijeg života je dio međusobno isprepletenih priča; ona je uklopljena u povijest onih grupa iz kojih pojedinci izvode svoj identitet.“²⁴ Iako je priroda ovog memorijalnog spomenika, zbog odnosa nadležnih vlasti prema njemu, bila privremena, zadržao se u javnom prostoru duže od vremena trajanja njegove dozvole, međutim uništen je u rušilačkom činu neznanog čuvara čistoće javne memorije. Paralelu možemo povući s nekim svjetski poznatim primjerima puritanskog morala u akciji uništavanja umjetničkih djela: sakaćenje skulptura kipara Jacoba Epsteina, kako anđela s groba Oscara Wildea, na groblju Père Lachaise u Parizu, iz 1911-12., zbog, po sudu čudorednih čistunaca, njegovih prevelikih testisa, tako i njegovih skulptura s londonske fasade središta Britanskog medicinskog udruženja, nazvanih „Majčinstvo, muškarac i novorođenče“, iz 1907-08., zbog njihove navodne pretjerane seksualnosti i neprimjerene lascivnosti njihovih golih tijela za postavljanje u javnom prostoru. Baveći se društvenim pamćenjem kao načinom prenošenja mudrosti i formiranja i očuvanja određenih poželjnih i vrijednih identiteta, važno je naglasiti potrebu stalnog i opreznog balansiranja između vještine pamćenja i vještine zaborava. Oba lica ove dihotomije, krajnosti su koje ukazuju na društvene disfunkcionalnosti, lomove i potrese koji mogu generirati manje ili veće društvene konflikte. Muzeji, kao osnovna baštinska institucija, unatoč njihovoj tranziciji prema 'kibernetičkim muzejima', još uvijek najčešće ostaju pozorištima moći. Odnosi moći među društvenim grupama u neprekidnom su *fluxusu*, a promjenom njihovog težišta dolazi do konflikta i s njim vezanoga sustavnog uništavanja baštine grupe koja je izgubila poziciju moći. Muzeji „više nije da samo pružaju ugodan bijeg od svakodnevnog života, niti su jednostavno skladišta sakupljene mudrosti. Muzeji su prešli u prvi plan borbe za reprezentaciju i za prepričavanje, revidiranje i predstavljanje prošlosti.“²⁵ Rasprostranjeni su primjeri društvene amnezije, vezani za stvaranje povijesnih mitova, para-istina i falsificirane prošlosti, u promoviranju kojih baštinske institucije, sklone auto-cenzuri i konformizmu, snose dio odgovornosti. Ponekad je istina o prošlosti nepoželjna, zastrašujuća i opasna za vladajuću društvenu grupu pa ju je stoga poželjno revidirati i kroz mitologiziranje povijesnih događaja stvoriti njezinu prihvatljivu verziju u kolektivnoj memoriji. Rijetki su tako muzeji u SAD-u koji će beskompromisno progovarati o genocidu nad autohtonim američkim stanovništvom koji se dogodio u temeljima stvaranja Sjedinjenih Američkih Država, kritički govoriti o žrtvama atomskih bombi, bačenih pred kraj Drugog svjetskog rata na Hirošimu i Nagasaki ili primjerice kritizirati američki, osnivački, povijesni mit o 'Zapadu'. Kada tako nešto pojedini smioni muzeji i naprave, bivaju izloženi pritiscima različitih interesnih grupa, brojnim kritikama pa čak i sankcijama. Iznimno je teško osporiti legitimitet i oduzeti spomenički pijedestal različitih nacionalnih heroja koji imenom ili likom krase ulice i trgove mnogih svjetskih gradova, pa i onda kad se notorno radi o pojedincima upitnih vrijednosti i kvaliteta, odgovornima za masovna stradanja i tragedije. Općenito u Zapadnoj kulturi i tradiciji dominiraju spomenici vojskovođama i ratnicima bitnim za jačanje i izgradnju nacionalnog identiteta, čije je herojstvo ipak ponekad samo pitanje perspektive. Heroji jednih narodna krvnici su drugih. Prikladan je možda primjer Napoleona

24 Connerton, Paul, Kako se društva sjećaju, Zagreb, 2004., str. 33.

25 Dubin, Steven C., Displays of power: memory and amnesia in the American museum, New York, London, 1999, str. 5.

koji je svojim vojnim pohodima u crninu zavio dobar dio Europe. Muzeji će s puno susprezanja progovarati o identitetima manjinskih, a time često i diskriminiranih grupa i subkultura. Rasne, nacionalne, vjerske, seksualne, političke i ine manjine (i njihovi narativi) ostaju zakinite i u sudjelovanju u stvaranju društvenog pamćenja, na sličan način kao što su deprivilegirane u uživanju blagodati istoga. Paralela se nameće u odnosu prema isključenosti marginaliziranih grupa od konzumiranja muzejskih i drugih baštinskih sadržaja, koji problem je akcentirao švicarski suvremeni umjetnik Thomas Hirschhorn svojim poznatim umjetničkim projektom *'Musée Précaire Albinet'*, u sklopu kojega je, 2004. godine, u privremeni muzej, smještenen u pariškom predgrađu Aubervilliers, lokalnoj zajednici servirao i približio vrhunska djela moderne umjetnosti iz kolekcija *Centre Pompidou* i *Fonds national d'art contemporain*. Riječ je bila o približavanju umjetnosti i kulture grupama koje su od njih najudaljenije, makar samo i od njihove institucionalne forme jer ih baštinske institucije nerado vide kao svoju ciljnu grupu i poželjne korisnike. Nezamisljivo je primjerice i danas, u Hrvatskoj, da bi jedan povijesni muzej ili muzej Domovinskog rata posvetio izložbu žrtvama vojno-redarstvene akcije 'Oluja', bez ikakve nakane da joj ospori legitimitet i umanju važnost oslobođenja velikog dijela okupiranog nacionalnog teritorija, ali imajući za cilj odavanje pijeteta civilnim žrtvama koje su ciljano i sustavno protjerane, ubijene, lišene prava na prošlost i na vlastiti etnički identitet. A upravo bi muzeji „kao mediji metamorfoze, morali biti u stanju pretvoriti tu multikulturnu nepriliku u bogatstvo i prednost“²⁶. Taj primjer jasno ukazuje na nedostatak senzibiliteta za pravo na participiranje manjinskih identiteta u kolektivnoj memoriji i na učinkovitost javnih, posebice baštinskih institucija, u perpetuiranju povijesne amnezije.

Na suprotnoj strani spektra od amnezije, kao potpunog gubitka i brisanja, u ovom slučaju, kolektivnog pamćenja jedne zajednice, nalazimo hipermneziju, koja predstavlja stanje pretjeranog, nekontroliranog, neobuzdanog pamćenja. Često je hipermnezija skopčana s razvojem tehnologije, masovnom proizvodnjom, sveprisutnošću mas-medija, inflacijom konzumerizma. Gomilanje informacija, bez njihove sustavne obrade, koja bi obuhvatila proces selekcije, obrade i komunikacije istih, dovodi do šumova u informacijskim kanalima, ali i do informacijskog zasićenja, babilona, kakofonije (koje iz muzeološke perspektive možemo prikazati u svjetlu fenomena muzejskoga zamora). Nagomilavanje znanja ne korespondira rastućoj mudrosti. Da li je moguć renesansni *homo universalis* u doba post-moderne, u kojoj se količina dostupnih informacija eksponencijalno povećava? Kako među dostupnim informacijama odabrati one relevantne? Kako izbrusiti umijeće (grč. *techné*, lat. *ars*) selekcije kulturnih informacija koje bi najbolje i najvjerodostojnije reprezentirale značajke određenog identiteta? Kako u toj selekciji ne upasti u zamku selektivnog pamćenja, odnosno sjećanja koje predstavlja opasan poremećaj i disfunkcionalnost, podložan zlouporabi i manipulaciji propagande? Kako postići balans između vještina pamćenja i zaboravljanja, jezičac vage postaviti na idealnu udaljenost između amnezije i hipermnezije, kako bi društveno pamćenje bilo blagorodno? Odgovori su mnogostruki i kompleksni. Čini se ipak, iz onoga što nas iskustvo, posebice kolektivno iskustvo, uči, da je za kvalitetnu evaluaciju i selekciju informacija ključno mjerilo mudrost, kao jedan produhovljen odnos prema znanju i prema životu uopće. Mudrost se naslanja na ljubav, a kao što umjetnica reče: „*La chose la plus important, c'est l'amour*“. Posthumanistički set vrijednosti, kao suvremena nadgadnja humanizma i renesanse, u središtu svoje potrage za mudrošću ima čovjeka, određena čovjekoljubljem. A mudrost je kvaliteta kojom bi se trebao odlikovati i koja bi trebala biti vezivni element raznorodnih djelova sustava društvenog pamćenja – sustava kontinuiranja društvenog identiteta, satkanog od mnoštva zasebnih i povezanih identiteta. Memorijalni spomenici i drugi baštinski objekti fizički su odraz te mnogostrukosti identiteta. Razvojem informacijske tehnologije,

26 Šola, Tomislav, Eseji o muzejima, *cit.*, str. 86.

umjetne inteligencije i sofisticiranih sustava koji omogućavaju memoriranje enormnih količina informacija u minimalnom komadu materije, neki autori smatraju da je svrha memorijalnih spomenika ugrožena²⁷. Ona zaista može biti i jest ugrožena, kao i sukus i kvalitet memorijalne poruke koja se baštinom želi iskomunicirati, ukoliko se, u očaranju tehnološkim napretkom, izgube iz vida kriteriji mudrosti i humanosti. Tehnologija tada postaje sama sebi svrhom, ona čovjeku donosi privid sreće i vodi ga u 'Vrli novi svijet'. Međutim, uloga spomenika nadrađa svoju čisto memorijsku namjenu i sadrži u sebi i funkciju očuvanja i komuniciranja određenog identiteta. Spomenik zapravo jest jedan mini-rasadnik mudrosti. Spomenik nije elektronska baza podataka, iako on može biti i elektronski spomenik, poput recimo nekog video-djela Billa Viole ili jednog elektronskog nadgrobnog spomenika na groblju Montaparnasse u Parizu. Spomenik komunicira drukčijim jezikom od onoga pukih memorijskih pomagala suvremene tehnologije, koji u usporedbi sa spomenikom imaju neusporedivo veće memorijske kapacitete. Međutim, jezik spomenika sadrži i mitološke, ceremonijalne, ritualne, magijske, očuđujuće elemente. Svojom dominantnom pozicijom u javnom prostoru on uistinu postaje snažan mehanizam javne memorije. Iako spomenik u doba postmoderne postaje i na neki način ostaje ugrožena vrsta, izložena novim napadima, ne smatramo ga izgubljenim. Upravo u svijetu naglašene dehumanizacije, despiritualizacije, konuzmerizma, dezorijentacije, alijenacije, individualizacije te životarenja i tumanjanja većine u spleenu tehnološke hiperprodukcije, prividne slobode demokracije i neo-liberalizma te rastućeg ljudskog ega, uloga baštine postaje još izraženija i potrebnija suvremenom čovjeku. Baština viđena na ovaj način, predstavlja katalizator očuvanja, razvitka i perpetuiranja humanističkog identiteta.

4. Memorijalni spomenici i njihov položaj u razdobljima promjene društvene paradigme

„Memorijalni spomenici su prostorni i plastični objekti, ambijentalni objekti, koji su po svojoj komunikacijskoj formi trajni, nereplikabilni i analogni objekti“²⁸. Oni predstavljaju „kodirano društveno pamćenje“ i ujedno su „sastavni dio javnog znanja“²⁹. Kao „forme društvenog pamćenja“³⁰, emitiraju određene javne poruke za čiju percepciju korisnici moraju poznavati metajezik, pomoću kojega ih mogu dekodirati, odnosno protumačiti njihov sadržaj³¹. „Njihova je

27 Choay, Françoise, *op. cit.* (bilj. 19), str. 18.

28 Tuđman, Miroslav, Memorijalni spomenici i javno znanje, u: Vujić, Žarka i Špikić Marko (urednici), Ivi Marojeviću baštinici u spomen, Zagreb, 2009., str. 16.

29 *Ibid.*, str. 13.

30 *Ibid.*, str. 17.

31 Sam metajezik, potreban za uspješan komunikacijski proces između izvora poruke i njenog odredišta, može se razlikovati od korisnika do korisnika i dovesti do različitih interpretacija emitiranih memorijalnih poruka. Tuđmanovu interpretaciju, u citiranom članku, str. 25., 26., gdje obrazlaže postavljanje Meštrovićeve skulpture 'Povijest Hrvata' ispred zgrade Rektorata i Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1976. godine i tumači memorijalnu poruku koja se ovom skulpturom želila odaslati, alternirat ćemo ovdje jednim drukčijim tumačenjem. Dok on postavljanje spomenute skulpture u prostor vestibula, kao poveznice unutarnjeg i vanjskog prostora, ujedno i na granicu „javnog i društvenog prostora“, povezuje s događanjima 1971. godine i s pokretom Hrvatskoga proljeća, te objašnjava kako upravo ovo pozicioniranje spomenika diktira čitanje njegove memorijalne poruke na način da povijest Hrvata može egzistirati unutar domene stručnog znanja, za koje on smatra da je sinonim za društveno znanje i diferencira ga od javnog znanja. Stoga je skulptura, po njemu, intencionalno postavljena u prostor Sveučilišta, a ne u javni prostor kazališnog trga. Dakako, određene premise ovog tumačenja su održive i prihvatljive. Može se povući i paralela s postavljanjem spomenika Mihi Pracatu, kao jedinom pojedincu, k tome i pučaninu, kojemu je Dubrovačka Republika, u prvoj polovici 17. stoljeća, u atriju Kneževa dvora u Dubrovniku, podigla spomenik, ne na javnom trgu, kako ne bi podržavala kult ličnosti, već u atriju zgrade u kojoj se nalazilo središte vlasti, a koji je dijelom bio dostupan javnosti, radi tamo smještenih ureda javnih službi, kako bi na pažljivo

funkcija društveno sjećanje na implicitna očekivanja društva, vrijednosti kojima određeni društveni poredak teži, predodžbe koje društvo stvara i čuva.³² Bitno je pritom uočiti razliku između društvenog sjećanja i povijesne rekonstrukcije događaja³³. Dok povijesna znanost svoje zaključke bazira na povijesnim tragovima i izvorima, društveno sjećanje blisko je povezano s interpretacijom prošlosti. Baštinu možemo smatrati upravo interpretiranom prošlošću, jer obrasci memorijalnih poruka baštine, potrebni za percepciju, razumijevanje i korištenja informacija/poruka/znanja inkorporiranih u toj istoj baštini, i jesu interpretacijske matrice uporabe baštinskih objekata, zadane od aktualnog društvenog poretka. Interpretacije prošlosti, ukoliko nisu srodene s idejama istine, pravde, ljubavi i mudrosti mogu biti izuzetno opasne i dovesti do povijesnog revizionizma, društvenih nejednakosti pa i do oružanih sukoba. One mogu poslužiti kao povod za inflaciju negativnih društvenih trendova koji dovode do razdora, podjarmljivanja i konflikata, a nalaze se u osnovi svake političke propagande i povijesnih mitova, koji eksponencijalno jačaju u razdoblju kriza, obilato hranjeni od vladajućih elita³⁴. Antipod ovim negativnim procesima može se pronaći dobro sažet u Juvenalovom načelu koje je kasnije preuzeo Rousseau: *vitam impendere vero*³⁵. Zato je vrijedno i bitno da „osobe koje se ozbiljno bave baštinom ne mitiziraju prošlost niti njezinu interpretaciju – baštinu“³⁶, već da im putokazi budu plemenitog soja. Mudrost nas uči o moći istine, istine koja može oživjeti uništenu baštinu, istine koja same rušitelje spomenika osuđuje na zaborav. 'Razbijačima skulptura' javna će memorija razbiti spomen.

Različiti korisnici, memorijalne poruke vrednuju na različite načine i u većoj ili manjoj mjeri se identificiraju s njima te ih smatraju dijelom vlastitoga identiteta. Društvene, i to prvenstveno političke, elite imaju dominantan utjecaj na organizaciju javnog prostora, kojeg su memorijalni spomenici sastavni dio, a one ujedno najvećim dijelom određuju teksturu, kolorit i inklinaciju društvenoga pamćenja, satkanog, među ostalim, i od memorijalnih poruka koje ova vrsta spomenika komunicira. Te iste vladajuće elite imaju monopol nad uređivačkom politikom javnih poruka koje posredstvom ove vrste komunikacijskih instrumenata žele emitirati.

Stoga je razumljivo da promjenom društveno-političko-ekonomskog poretka dolazi do tektonskih poremećaja u strukturi društvenog pamćenja. Šumovi u komunikacijskim kanalima su očekivani jer su se pošiljalci dominantnih društvenih poruka sasvim promijenili pa i poruke koje se sada odašilju korisnicima, u pogledu zajedničkih društvenih vrijednosti, postaju stubokom drukčije. Stoga su memorijalni spomenici staroga režima neadekvatni za odašiljanje sada prihvatljivih i

promišljen način odali priznanje velikom dobrotvoru Republike. Međutim, držimo da je prostor na kojem je postavljen spomenik 'Povijest Hrvata', također javni prostor (vrlo vidljiv, reprezentativan i uvijek dostupan) jer sveučilište jest javna i to *par excellence* javna ustanova (s posebnim uvjetima članstva koji podrazumijevaju izvjesnu izvrsnost), rasadnik misli i ideja, sjemenište mudrosti, tako da postavljanje upravo ovog spomenika, te 1976. godine, na tako bitno javno mjesto, možemo povezati, ne tako naivno, s novim Ustavom SFRJ iz 1974. godine, koji uvodi decentralizaciju federacije, prenošenje više ovlasti na socijalističke republike, kao federalne jedinice i liberalizaciju cjelokupnog društvenog poretka. Čak i estetski, ovakvo je, ponešto diskretnije lociranje spomenika, s obzirom na njegove umjetničke i plastične kvalitete, bogatije simbolikom i adekvatnije rješenje od postavljanja istoga u žiži nekog gradskog trga. Zbog svega navedenog, bitno je i ispravno, iščitati i ovakvu memorijalnu poruku iz postavljanja spomenika 'Povijest Hrvata', koju Miroslav Tuđman u svojoj analizi izostavlja.

32 Connerton, Paul, Kako društva pamte, Beograd, 2002., str. 23. i 24.

33 *Id.*, *op. cit.* (bilj. 24), str. 21- 23.

34 *Exempli gratia*: mit o superiornosti katoličke vjere u razdoblju inkvizije; mit o superiornosti arijevske rase u pozadini nacizma; mit o superiornosti bijelog čovjeka u genocidu nad američkim Indijancima ili u segregaciji afro-amerikanaca u Sjedinjenim Američkim Državama ili u vrijeme apartheida u Južnoafričkoj Republici; inflacija i eksplozija agresivnog nacionalizma u ratnom sukobu prilikom raspada SFRJ.

35 Juvenal ga navodi u svom djelu 'Satire', a Jean-Jacques Rousseau u 'Sanjarijama samotnog šetača'

36 Šola, Tomislav, Baština kao poziv i društveno opredjeljenje, u: Ivi Marojeviću baštinici u spomen, urednici Žarka Vujić i Marko Špikić, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2009., str. 111.

poželjnih memorijalnih poruka pa kao takvi postaju suvišni, nepoželjni pa čak i opasni u javnom prostoru. Atribucija značenja porukama koje su spomenici komunicirali, promjenom društvene paradigme, značajno se promijenila jer je nova vladajuća elita izdala nove općevažeće obrasce za korištenje memorijalnih poruka. Publiciran je novi pravopis metajezika potrebnog za razumijevanje značenja memorijalnih poruka. I u novom i u starom društvenom poretku, radilo se o ideološki intoniranom procesu, tako da su, inauguracijom novog poretka, spomenici koji su u starom sustavu bili jedan od stupova društveno-političkog ustroja, naglo postali, za vladajući pogled na svijet, opredmećenjem svega zla koje je *l'ancien régime* širio. „Što su potpunije teženje novog režima to će direktivnije tražiti uvođenje doba prisilnog zaborava“.³⁷ Rušenje spomenika metafora je za rušenje režima koji ga je podigao³⁸.

Zbog promjene konteksta, u smislu idejne i ideološke okoline spomenika, nepotrebno i nepravedno, jednom osmišljenom amnezijom i spomeničkim uništavanjem, anuliraju se ujedno i pozitivne vrijednosti koje su oni, kao memorijali, u sebi nosili. Njihova poruka, koja je izvorno mogla biti plemenita, proglašena je nepostojećom, isto kao i umjetnička vrijednost koja se u mnogima od njih nalazila. Nadasve, njihovo reprezentiranje života jednoga razdoblja potpuno se gubi, ukoliko ih se, umjesto da ih se detronizira i rekontekstualizira, sustavno uništava. Prema francuskom filozofu Louisu Pierreu Altusseru: „Oni koji su u ideologiji vjeruju da su po definiciji izvan nje, jedan je od učinaka ideologije praktično nijekanje vlastitih ideoloških obilježja posredstvom ideologije: ideologija nikad ne kaže, 'ja sam ideološka'“.³⁹ Tako je primjerice uništavanje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj devedesetih godina, koje će detaljnije biti izloženo *infra*, sebi atribuiralo anti-ideološke i a-ideološke premise, bez svijesti da zapravo reprezentira agresivnu ideologiju koja, silom i razaranjem manjinskih identiteta, ima za cilj postati društveno dominantna. Simbolika svrgnutog režima, čije su vrijednosti nekritički potpuno odbačene i dezavuirane, kao da se ništa dobro u njemu nikada nije dogodilo, često je toliko intenzivno prisutna u ovim spomenicima, da ih, u emocijama snažno nabijenim razobljima prevrata, nije dovoljno poslati u neki sekundarni kontekst, u ropotarnice prošlosti, posložiti u depoe ili poredati u trenutno nepopularne muzeje, već ih se želi fizički uništiti, istaliti, minirati, spaliti. „Ali, apsolutno novo jest nepojmljivo“⁴⁰. Iako „apsolutno uništenje staroga nije moguće“, novi poredak, s ciljem dokidanja svega staroga, uspješno mobilizira društveni mejnstrim, zavevši ga „poezijom trenutnog stvaranja 'nove zemlje i novog neba', svojim radikalizmom“⁴¹. U srazu dva suprotstavljena obrsca dolazi do 'eksplozivnog momenta'⁴², u kojem novi obrazac treba potpuno zamijeniti i poništiti učinke staroga, koji je proglašen heretičkim, a time i neprihvatljivim s pozicije društvene memorije. Ipak, „u civilizacijama zapadnog tipa (...) eksplozija razara tek dio slojeva kulture, čak i kada je taj dio vrlo znatan. Kontinuitet se isprepliće s eksplozijama stvarajući jedinstvenu povijesnu vezu. U binarnim strukturama momentni eksplozija mogu razarati lanac kontinuiranih redosljeda događaja, što neizbježno dovodi do dubokih kriza, ali i do temeljitih obnova.“⁴³ Memorijalni obrasci mogu, dakle, međusobno biti u linearnim odnosima kontinuiteta, a mogu biti i u eksplozivnim odnosima diskontinuiteta. U tom pogledu, kao posljedicu dubokih promjena društvenog konteksta, treba istaknuti mogućnost čišćenja, preslagivanja, preispitivanja i obnove društvenih vrijednosti, koju eksplozija također implicira, a koja omogućava kontinuiranje onih slojeva kulture staroga poretka,

37 Connerton, Paul, *op. cit.* (bilj. 24), str. 20.

38 Gamboni, Dario, *The Destruction of Art, cit.*, str. 51.

39 Citirano prema Mitchell, W. J. T., *Ikonologija*, Zagreb, 2009., str. 212.

40 Connerton, Paul, *op. cit.* (bilj. 24), str. 11.

41 Lotman, Jurij Mihajlovič, *Kultura i eksplozija*, Zagreb, 1998., str. 195.

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*, str. 198.

koji bi, unatoč novom smjeru koje je društvo izabralo, bili korisni i dragocjeni za njegovu sadašnjost i budućnost.

5. O pojmu i historijatu ikonoklazma

Neki recentni primjeri pokazali su nam da je zaključak po kojem su „uvjeti koji su tisućljećima ikonoklazam činili legitimnim načinom izražavanja, danas zastarjeli“⁴⁴, ipak bio preuranjen. Suvremeni ratni sukobi, ali i pad komunizma u zemljama Istočnoga bloka, dokazali su upravo suprotno: da principe i matrice sustavnog uništavanja umjetničkih djela (i općenito spomenika) možemo pratiti kroz čitavu povijest ikonoklazma, do naše suvremenosti i događaja kojima smo nedavno i osobno mogli svjedočiti u vlastitoj zajednici.

Za početak bi trebalo ukratko pokušati definirati ikonoklazam i staviti ga u kontekst tematike ovoga rada, navodeći da su uzroci uništavanja umjetničkih djela raznorodni i da mogu biti estetske, vjerske ili političke naravi. Ikonoklazam, shvaćen za naše potrebe, kao najjednostavnije rečeno, uništavanje umjetničkih i općenito baštinskih predmeta, može biti iniciran i proveden odozgora ili odozdola. Ta dihotomija ovisi o činjenici da li iza njega stoji državni aparat, odnosno nositelji političke moći ili pak on dolazi iz široke baze društva i događa se manje ili više spontano, unutar same dinamike pojedinih krucijalnih društvenih događaja, poput revolucija, državnih udara, ratova, velikih ekonomskih kriza i sl. (ali ipak pod utjecajem određene ideologije i propagande). Ikonoklazam se često pritom pokazuje „privilegijom pobjednika“⁴⁵.

Historijat ikonoklazma, kao namjernog uništavanja umjetnosti, spomenika, baštine, seže dosta daleko u prošlost, sve do vremena starih civilizacija. Primjerice, radi lociranja nekih od njegovih najstarijih zabilježenih manifestacija: u Egiptu, u vrijeme promjene kulta, za vladavine faraona XVIII. dinastije, Amenofisa IV, kao i u razdoblju koje je nakon toga uslijedilo, zbog revanšizma i brisanja te 'krivovjerne' faze iz sjećanja, možemo uočiti odnos prema spomenicima i prema umjetničkim djelima, koje bismo današnjom terminologijom okarakterizirali kao moduse ikonoklazma.

Sam naziv ikonoklazam datira iz vremena Bizanta i poznatog sukoba ikonoklasta i ikonodula, sukoba radi ikona, u kojem su se, u periodu od 726. do 843. godine, ove pobožne slike, zbog različitih pogleda na kult i religiju, našle na meti ikonoklasta, zajedno s njihovim štovateljima. Zanimljivo je iznijeti podatak da su se protiv ikona, a ne samo protiv njihovih poklonika, vodili sudski procesi, u kojima su se prije njihovoga uništenja pokušavale izazvati i dakako osporiti njihove čudotvorne moći, kako bi ih se svelo na samu njihovu materijalnu dimenziju i tako desakraliziralo, obezvrijedilo.

Kada Giorgio Vasari spominje srednjovjekovno uništavanje spomenika antike, on ga ne tumači kao odraz netrpeljivosti prema umjetnosti, već kao želju za poniženjem i rušenjem poganskih božanstava koje su ti spomenici veličali i štovali.

Reformacija je također, sa svojim animozitetom prema štovanju vjerskih slika, dala obol povijesnom kontinuitetu ikonoklastičke tradicije. Reformirano poimanje kršćanstva i protestantska logika nisu bili skloni pretjeranoj raskoši Crkve, koja se često manifestirala kroz bogatstvo liturgijskih predmeta i svetih slika, ponovno učinjenih metom svojih ljutih protivnika.

Sljedeći neizostavan moment u historijskom prikazu ikonoklazma jest Francuska revolucija, koja se

44 Warnke, Martin, citirano prema: Gamboni, Dario, *The Destruction of Art, Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, London, 2007, str. 9.

45 *Ibid.*, str. 23.

svom silinom obrušila na spomenike, umjetnost i građevine Starog režima, ali je u isto vrijeme iznjedrila glas razuma ljudi koji su se svojim moralnim i intelektualnim autoritetom založili za očuvanje i zaštitu baštine. Pojam baštine se prema Andréu Chastelu, francuskom povjesničaru, prvi put i javlja kao posljedica razaranja tijekom Revolucije. Napore za zaštitu baštine od tog vremena možemo promatrati kao sustavne, organizirane i konzervatorski elaborirane. Abbé Gregoire uvodi pojam vandalizam, razumijevajući pod njim sustavno uništavanje spomenika i drugih umjetničkih predmeta. Tijekom 1792. godine promulgirano je više dekreta kojima se nalaže uklanjanje ili uništavanje svih spomenika feudalizma. Victor Hugo se u svom kritičkom tekstu 'Rat rušiteljima' obrušio na rušitelje baštine, čije je uništavanje svega vezanog za Monarhiju i feudalni društveni poredak u Francuskoj, tijekom prve polovice 19. stoljeća, uzelo maha. Nekritički su se rušili dvorci, srednjovjekovni bedemi i tvrđave, kipovi vladara. Rušitelji umjetničkih i arhitektonskih remek-djela i drugih vrijednih djela, jedinstvenih tragova svoga vremena, svojim nedjelima su pokazali da su prvenstveno neprijatelji ljepote i kulture, koju su nemilosrdno satrali, vjerujući da se bore protiv tiranije Staroga poretka, za koju su držali da ju uništavana djela reprezentiraju i žele kontinuirati. Srušena tvrđava *Bastille*, jedan je od najzloglasnijih simbola *Ancien Régime* tiranije, kojoj je malo tko atribuirao ili danas atribuirao spomeničku vrijednost, a njezin pad se već preko 220 godina, slavi kao najveći nacionalni spomendan u Francuskoj. Ostavljamo otvorenim pitanje da li ovakvo ciljano uništavanje ima karakter uništavanja baštine ili se može smatrati povijesno opravdanim činom.

Svrhovito je ovdje ukazati na podatak da su Napoleonove trupe, po rušenju Dubrovačke Republike (koja se *nota bene* odlikovala po nekim, na europskom nivou, avangardnim i duboko humanističkim zakonskim rješenjima u regulaciji ljudskih prava i socijalnih prava, iz vremena gotovo četiri stoljeća starijega od onoga kad je donešen *Code civil*) uvele konje u klaustar dominikanskog samostana, pretvorivši ga u konjušnicu i izdubivši pritom rupe u renesansnoj kamenoj plastici, kako bi izradili *in situ* posude za napoj svojih živina. Zanimljivo je nadalje primijetiti da su ovi ožiljci u kamenu vremenom i sami postali jednim od baštinskih slojeva na tkivu sakralnog dubrovačkog zdanja.

Ovaj skraćeni povijesni pregled povijesti ikonoklazma, upotpunit ćemo i primjerom odnosa austro-ugarskih vlasti prema kulturnoj baštini nekadašnje Dubrovačke Republike, koja je nakon pada Napoleona, odlukom Bečkog kongresa iz 1815. godine, pripojena Habsburškoj Monarhiji. U tom razdoblju neke su utvrde i građevine iz srednjovjekovnog perioda poravnane sa zemljom jer su navodno prijetile sigurnosti građana. Pod pretekstom higijenskih razloga, popločani su nadgrobni spomenici s grbovima domaćih vlasteoskih porodica, u dubrovačkim crkvama, kapelicama i samostanima. Dakako da je pravi razlog bio uperen protiv lokalnog identiteta kojeg su uništeni spomenici odražavali i održavali na životu, a istodobno i protiv aspiracija Dubrovnik da ponovno ustanovi Republiku i uskrzne, njezinim padom, izgubljenu slobodu. Jer kao što iz jednog drugog kamenog spomenika moto do danas ponosno kliče: *Non bene pro toto libertas venditur auro*. Razlozi dijela ovog sustavnog uništavanja spomenika, bliski su razlozima koje spominje Victor Hugo u anegdoti o prefektu koji ruši opatiju iz 14. stoljeća, kako ne bi zaklanjala prozore njegovog salona. Slična je sudbina snašla i romaničku krstionicu dubrovačke katedrale, koja je preživjela Veliku tréšnju 1667. godine, ali ne i ruku rušitelja baštine iz 1830. godine. Tom vremenu i logici korespondira Haussmanovo amputiranje djelova tkiva staroga Pariza pod štitom modernizacije, industrijalizacije i javne higijene. U mnogim europskim gradovima, poput Pariza, Beča, Zagreba, ruše se srednjovjekovni fortifikacijski sustavi zbog postupnog gašenja njihove izvorne obrambene funkcije, a sve to u ime napretka i implementacije moderne infrastrukture, budući da nije prepoznata njihova spomenička i baštinska vrijednost, svijest o kojoj bi ih, možda, ili makar samo jednim dijelom, sačuvala i spasila.

Nacistički režim u Njemačkoj, 30-ih godina 20-og stoljeća, osvajajući sve više političke i društvene

moći i utjecaja, okomio se na avangardnu umjetnost, posebice na umjetnike ekspresioniste i dadaiste, diskvalificirajući i uništavajući njihova djela, kao primjere degenerirane umjetnosti (*Entartete Kunst*). Vichyjevska Francuska naredila je uklanjanje i topljenje velikog broja skulptura postavljenih u javnom prostoru, uz obrazloženje da postoji važna potreba za metalom radi razvitka agrikulture i industrije, dok se u zbilji obračunavala s formom i stilom koji su po službenom tumačenju reprezentirali degeneriranu umjetnost. Fotografije Pierrea Jahana i tekst Jeana Cocteaua u knjizi „*La mort des statues*“, objavljenoj u Parizu 1946. godine, živopisno svjedoče o ovoj neslavnoj pariškoj epizodi destrukcije umjetnosti.

Svjetski ratovi, zahvaljujući razvoju sve ubojitijeg, žešćeg i razornijeg oružja, postali su primjeri bez premca u povijesti ikonoklazma. Sustavno se uništavala baština neprijatelja, kako bi se uništio njegov moral i izbrisala njegova prošlost, te u konačnici osporio njegov identitet, kao zaseban i vrijedan entitet. Uništavanje vlastite baštine od strane protivnika, ekstenzivno se koristilo u propagandne svrhe, kako bi se stigmatiziralo neprijatelja kao barbarskog uništavatelja civilizacijskih proplamsaja. U toj dobro dokumentiranoj praksi, nije zaostajala niti jedna od zaraćenih strana. Otimanje umjetničkih kolekcija, posebice židovskog sakralnog i umjetničkog blaga, ali i čitavih muzejskih zbirki poraženih naroda, samo je djelić mozaika koji sam za sebe osuđuje strahote nacizma i fašizma. Ništa manju osudu ne zaslužuju saveznički vandalizmi koji su u svojim neselektivnim bombardiranjima talijanskih i njemačkih gradova, nepovratno uništili vrijedne spomenike kulture ovih dvaju naroda bogate i duge kulturne tradicije, čiji je utjecaj na Zapadnu civilizaciju esencijalan i uopće nesporan.

Svi ti rušilački podvizi, pratitelji ratnih trublja, doveli su do postupnog razvoja međunarodnog kaznenog prava, koje je nakon Drugog svjetskog rata pokušalo pod svoju zaštitu staviti neke temeljne ljudske vrijednosti, koje niti kaos rata ne bi smio dovesti u pitanje. Iako sporo u razvoju, gotovo pola stoljeća *in statu nascendi*, kritizirano kao selektivno i kao pravo koje jači nameću slabijima, humanitarno pravo (primjenjivano i razvijajano od *ad hoc* međunarodnih kaznenih tribunala s kraja 20. stoljeća, kao i, u tom svjetlu viđeno, osnivanje i razvoj stalnog Međunarodnog kaznenog suda) jedino ima smisla i može ponuditi zaštitu ugroženih (u ovom slučaju baštinskih) vrijednosti, pod pretpostavkom da pravo bude aproksimacija pravde i da su temeljna prava čovjeka, u koje će biti integrirano i pravo na vlastiti identitet, neprikosnovene civilizacijske vrijednosti.

Pravna regulativa, detaljnije izložena *infra*, u posebnom poglavlju, unatoč plemenitim namjerama i istinskim naporima pojedinaca i zajednica, i dalje je nedovoljno jak instrument da bi (utopistički bi bilo očekivati) spriječio ili (iz nešto realnije perspektive) da bi smanjio, sustavna razaranja baštine. Unatoč postojanju adekvatnog pravnog okvira i judikature koja osuđuje sustavno uništavanje spomenika kulture, ikonoklastičke tendencija ratovanja, ostaju i dalje izražene pa čak i eskaliraju u suvremenim ratnim sukobima. O sustavnom uništavanju baštine u ratovima prilikom raspada *ex* Jugoslavije, raspravljati će se također u nastavku. Ti i drugi tragični ratni konflikti našega doba svjedoče o evoluciji, odnosno, preciznije je reći, o degeneraciji ikonoklazma u njegove ekstremne i najrazornije oblike koji se mogu obuhvatiti neologizmima etnocida, urbocida, kulturocida/heritocida.

6. Osnove pravnog okvira zaštite baštine u ratnim sukobima

Pravo, kao sustav pravnih pravila, kojima država propisuje prihvatljive načine ponašanja u svim sferama ljudskoga života, dakako ne zaobilazi ni područje koje je predmet bavljenja ovoga rada. Kako nacionalno, hrvatsko, tako i međunarodno pravo, svojim pravnim propisima štite baštinu od

ciljanog i sustavnog razaranja. Mehanizmi zaštite uspostavljeni su sustavom nacionalnih i međunarodnih pravnih akata te normi međunarodnog običajnog prava, koji propisuju kaznene sankcije za osobe koje, kršeći vrijednosti zaštićene međunarodnim pravom, uništavaju kulturnu baštinu. Ukoliko je riječ o sustavnom uništavanju baštine u sklopu oružanih sukoba, kaznena odgovornost počinitelja propisana je granom kaznenog i posebice međunarodnog kaznenog prava. Bitno je naglasiti da se pritom ne radi o kaznenim djelima općega kriminaliteta (primjerice o kaznenom djelu uništenja i oštećenja tuđe stvari), pod koje bi se mogli podvesti pojedinačni slučajevi, u kojima, u mirnodopskim uvjetima, bez nekog orkestriranog obrasca djelovanja i uništavanja, stradavaju spomenici i baštinski predmeti.

S ciljem uspješnijeg nastavnog definiranja pojma kulturocida, svakako se trebamo ovdje, barem okvirno, dotaknuti zločina genocida, koji je sadržajno povezan sa sustavnim uništavanjem baštine, kao sadržajem mogućega pojma kulturocida/heritocida. Pojam genocida definiran je Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, usvojenom na Općoj skupštini Ujedinjenih nacija⁴⁶, 1948. godine. Po toj definiciji, koju preuzimaju statuti međunarodnih kaznenih sudova i mnoga nacionalna zakonodavstva, genocid je zločin usmjeren potpunom ili djelomičnom uništenju zaštićene grupe kao takve. Radi se o fizičkom ili biološkom uništenju nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe, za koje je bitna genocidna namjera počinitelja ovog kaznenog djela.

Iako međunarodno kazneno pravo ne poznaje pojam kulturnog genocida, u literaturi nailazimo na srodan pojam etnocida, koji se koristi za označiti „proces u kojem određeni narodi ili etničke manjine tijekom ratova gube svoj rasni, etnički ili kulturni identitet“⁴⁷. Također neki nacionalni sudovi ekstenzivnije tumače pojam genocida, na način da isti obuhvaća i „kulturni genocid“⁴⁸, koji se odnosi na uništenje kulturnog identiteta zaštićene grupe, ali bez njezinog fizičkog uništenja (primjer presude Saveznog suda u predmetu Jorgić, iz 1999. godine, kojom je njemačko pravosuđe, primjenjujući načelo univerzalne jurisdikcije, osudilo bosanskog Srbina Nikolu Jorgića za genocid, na kaznu doživotnog zatvora, koju je presudu, postupajući po podnesku osuđenika, potvrdio i Europski sud za ljudska prava u Strasbourgu).

Sustavno uništavanje kulturne baštine može se povezati i s kaznenim djelima ratnih zločina, pod kojima se razumijevaju teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava (najznačajnijim dijelom inkorporiranog u četiri Ženevske konvencije iz 1949. godine i njihova tri Dopunska protokola), počinjena u (ne)međunarodnim oružanim sukobima te kršenja zakona i običaja ratovanja. Prvi i drugi Dopunski protokol Ženevskih konvencija izričito zabranjuju vršenje neprijateljstava prema kulturnim dobrima. Precizniju definiciju kulturnih dobara daje Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba i njezin Dopunski protokol, kojih je Republika Hrvatska, kao pravna sljednica bivše SFRJ, potpisnica. Ova konvencija donesena je na zasjedanju UNESCO-a (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), u Den Haagu, 1954. godine, s ciljem da se u budućim sukobima što više i što efikasnije sačuva svjetska kulturna baština. Prema odredbama konvencije, označena kulturna dobra, koja uključuju važne arhitektonske spomenike, umjetnička djela, knjige i manuskripte od umjetničkog i kulturnog značaja, muzeje, biblioteke, arhive, arheološke lokalitete i povijesne građevine, zaštićena su u ratnim uvjetima. Visoke stranke ugovornice dužne su spriječiti svaku akciju koja bi mogla ugroziti kulturna dobra te kazneno

46 Budući da pojam nacije i naroda nisu sinonimi, a pojam nacija predstavlja širu kategoriju, kod koje je naglasak na političkoj i pravnoj komponenti određene zajednice ljudi, najčešće nastanjene na teritoriju nacionalne države, pravilnije je govoriti o instituciji Ujedinjenih nacija, nego o Ujedinjenim narodima, jer su narodi u toj organizaciji predstavljeni putem nacionalnih država.

47 Šulc, Branka, *Muzeji u ratu*, str. 14., u: Pavić, Vladimira (ur.), *Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1997.

48 Stevančević, Jelena i Jovanović, Ivan (urednici), *Vodič kroz Haški tribunal – propisi i praksa*, Beograd, 2007., str. 65.

progoniti osobe i skupine koje izdaju naređenja koja ista dobra mogu ugroziti. Tako čl. 1. Konvencije govori o dobrima „od velikog značaja za kulturnu baštinu“, a čl. 53, Dopunskog protokola odnosi se na objekte koji „čine kulturnu i duhovnu baštinu“. Kulturna dobra također nabrajaju i statuti međunarodnih sudova spominjući pritom zauzimanje, uništavanje ili namjerno oštećivanje vjerskih, dobrotvornih i obrazovnih ustanova, umjetničkih zavoda i znanstvenih ustanova, povijesnih spomenika i umjetničkih i znanstvenih djela.

Nürnberški i Tokijski procesi, vođeni pred *ad hoc* međunarodnim kaznenim tribunalima, osnovanim od strane pobjednika Drugog svjetskog rata, kaznili su, po prvi put u povijesti, pojedince optužene zbog uništavanja spomenika kulture i kulturno-povijesnih cjelina. *Ad hoc* tribunali osnovani od Vijeća sigurnosti UN-a 1990-ih godina, nastavili su, na tom tragu, procesuirati osobe odgovorne za namjerno uništavanje kulturne baštine.

Ilustrativni, u ovom smislu, i važni u judikaturi i jurisprudenciji međunarodnog humanitarnog prava, su predmet Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju protiv opt. Pavla Strugara i kazneni predmet protiv opt. Miodraga Jokića, koji su pravomoćno osuđeni, među ostalim inkriminacijama, i za ratni zločin uništavanjem kulturne baštine, u napadu na povijesnu jezgru Dubrovnika, dana 6. prosinca 1991. godine. Sudsko je vijeće, pod predsjedanjem nizozemskog suca Alphonsa Oriea, u svojoj presudi na temelju priznanja krivnje, iz 2004. godine, protiv admirala Miodraga Jokića, zapovjednika 9. Vojno-pomorskog sektora Jugoslavenske mornarice, međuostalim, zaključilo da je „minobacački napad na Stari Grad bio napad protiv povijesti i baštine regije i također protiv kulturne baštine čitavog čovječanstva“⁴⁹. U presudi protiv nekadašnjeg generala JNA Pavla Strugara, iz 2005. godine, raspravno vijeće, pod predsjedanjem australskog suca Kevina Parkera, detaljnije se bavilo pravnom analizom 'zločina uništavanja ili namjernog oštećivanja kulturne baštine'⁵⁰ te je zaključilo da je predmetni artiljerijski napad JNA na Stari Grad, koji je trajao više od 10 ½ sati, predstavljao namjeran napad počinitelja na civilno stanovništvo i civilne objekte Starog Grada za koje je optuženik, kao zapovjednik 2. Operativne grupe JNA, zapovjedno odgovoran.

Pored međunarodno-pravnih propisa, također i nacionalni pravni sustavi, među kojima dakako i hrvatski, sadrže pravna pravila kaznenog prava, namijenjena zaštiti baštine u ratnim sukobima.

Osnovni krivični zakon Republike Hrvatske (NN 53/91, 39/91 i 91/92), koji je bio na snazi za vrijeme Domovinskog rata, a koji se i danas primjenjuje u sudskim procesima vezanim za ratne zločine, počinjene u tom periodu, u svom čl. 130. regulirao je kazneno djelo 'uništavanja kulturnih i povijesnih spomenika'. Kazneni zakon, iz 1997. godine (NN 110/97), izmijenivši terminologiju, ali zadržavši suštinu, u članku 167. propisivao je, u sklopu glave kaznenih djela protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, kazneno djelo 'uništavanja kulturnih dobara i objekata u kojima se nalaze kulturna dobra'⁵¹.

Ponešto drukčiju pravnu regulativu, usklađenu s razvojem međunarodnog kaznenog prava, donosi novi hrvatski Kazneni zakon iz 2011. godine (NN 125/11), koji inkriminacije ranije obuhvaćene *supra* citiranim zakonskim člankom i zasebnim kaznenim djelom, obuhvaća kaznenim djelom

49 MKSJ, broj predmeta IT-01-42/1-S, Tužitelj *versus* Miodrag Jokić, str. 14. prvostupanjske presude

50 MKSJ, broj predmeta IT-01-42-T, Tužitelj *versus* Pavle Strugar, str. 131-135. prvostupanjske presude

51 Tekst citiranog zakonskog članka glasio je:

„(1) Tko kršeći pravila međunarodnoga prava za vrijeme rata ili oružanoga sukoba uništava kulturna dobra ili objekte namijenjene znanosti, umjetnosti, odgoju ili humanitarnim svrhama, kaznit će se kaznom zatvora najmanje jednu godinu.

(2) Ako je kaznenim djelom iz stavka 1. ovoga članka uništen jasno prepoznatljiv objekt koji je kao kulturna i duhovna baština naroda pod posebnom zaštitom međunarodnoga prava, počinitelj će se kazniti kaznom zatvora najmanje pet godina.“

ratnog zločina, gdje u čl. 91. st. 2. t. 9., propisuje da se ratni zločin može počinuti i „usmjeravanjem napada protiv zgrada posvećenih vjeri, obrazovanju, umjetnosti, znanosti ili humanitarnim svrhama, protiv povijesnih spomenika i kulturnih dobara, bolnica i mjesta na kojima se prikupljaju bolesni i ranjeni, pod uvjetom da nisu vojni ciljevi“.

U ovoj analizi valja imati na umu da pravo, kao takvo, ne predstavlja autonoman sustav, već da je ono odraz šire društvene realnosti, u kojoj egzistira i koju regulira. Stoga, poput samog društva i njegovog življenja, ni pravo nije savršeno. Unatoč svom stalnom stremljenju pravdi, ono ostaje tek njezina aproksimacija. Međutim ova usmjerenost prava prema pravdi, za sve poštene i mudre pravnike ostaje *sine qua non* strukovna i vrijednosna orijentacija. Pravo neće iskorijeniti nepravde, zla i zločine, ali će im se suprotstaviti. Zlu širokog obuhvata i dalekosežnih posljedica, koje ugrožava društvo kao cjelinu, čak *in extremis* i cjelokupnu civilizaciju, suprotstavlja se korpus pravnih normi međunarodnog kaznenog prava. „Nikad se ne bi trebalo zaboraviti da je ovaj korpus prava, više nego ikoli drugi, rezultat mirijada malih ili velikih tragedija.“⁵² Unatoč svojoj manjkavosti jer djeluje *ex post facto* u odnosu na sustavna i brutalna razaranja baštine, međunarodno humanitarno pravo ostaje i dalje najmoćnije poznato i primjenjivo oružje u suprotstavljanju baštinskim rušiteljima u ratovima. U njegov mehanizam saniranja posljedica već počinjenih krimena, ugrađen je i izvjesni mehanizam specijalne i generalne prevencije, u odnosu na moguće buduće počinitelje odnosnih kaznenih djela. U sprezi s odgojno-obrazovnim sustavom, ono može polučiti konkretne i mjerljive rezultate. Daleko od svojstava panaceje, međunarodno humanitarno pravo, iako nekad viđeno u svjetlu pravde moćnih i pravde pobjednika, u svojoj iskrenoj intenciji, ali i u sve sveobuhvatnijim posljedicama, odraz je humanističkog svjetonazora, u kojemu baština i duhovne vrijednosti zajednice zaslužuju snažnu zaštitu od razorne ugroze kojima u ratnim konfliktima bivaju izloženi.

7. Sustavno uništavanje baštine u ratu u Hrvatskoj 1991-1995.

Krvavi rat u kojem se odigrao raspad bivše SFRJ, po svom karakteru bio je kompleksan i slojevit ratni sukob, najvećim dijelom obilježen agresijom Srbije i Crne Gore na bivše federalne jedinice koje su iskoristile svoje ustavno pravo na samoodređenje, zagwarantirano socijalističkim republikama Ustavom SFRJ iz 1974. godine te proglasile neovisnost i međunarodnim priznanjem postale suverene države. Rat je također bio obojan elementima građanskog rata (kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni i Hercegovini), pri čemu su, silom i zločinima, predstavnici političkih elita sukobljenih naroda, željeli postići etnički čiste prostore. Cilj im je bio uništiti etnički identitet svojih protivnika. Čovjek je u toj 'pogubi ljudske naravi' „izgubio svoje neotuđivo pravo na vlastiti prostor koji je za njega osobno značio subjektivni, često neprimjetni spoj prirodnog i povijesnog u prostoru i tako određivao dio njegova identiteta.“⁵³ Kao odraz ratnih bestijalnosti, na koje se Stari kontinent smatrao imunim, još od vremena nakon strahota Drugog svjetskog rata, u pravnoj, ali i široj društvenoj misli nastao je i razvio se pojam etničkog čišćenja. Na prvi pogled, elegantan sudionik trezaurusa neke znanstvene discipline, pojmovno čist, kao što mu i ime implicira, sadržajno je odiozan i ispunjen najvećim grozotama koje je lice Zemlje gledalo, nažalost, kroz sve epohe. Jer kao što mudrac reče: „*Nihil novi sub Sole*“.

U agresiji na Republiku Hrvatsku, koja je za cilj imala osvajanje teritorija, smatranog, od velikosrpske političke misli, dijelom 'srpskih zemalja', perfidna taktika obuhvaćala je etničko

52 Cassese, Antonio, *International Criminal Law*, Oxford, 2003., str. xv.

53 Maroević, Ivo, *Rat i baština u prostoru Hrvatske*, Zagreb, 1995., str. 36.

čišćenje željenog područja od nesrpskog stanovništva, a ujedno i čišćenje svih tragova hrvatskog identiteta s tih prostora. To je značilo i „uništavanje materijalnih potvrda nacionalnog identiteta Hrvatske, jer su sustavno uništavani i oštećivani, osim povijesnih cjelina gradova, i sakralni objekti, tradicijska arhitektura, napose sela, arheološka nalazišta, cijeli kulturni krajolici, knjižnice i muzeji“ i druga „ishodišta zajedničke memorije“⁵⁴. Pojam 'kulturocida', i njemu srodan pojam 'urbocida', u kontekstu karakterizacije ovoga rata, koristi i Maroević, iako ne daje njegovu definiciju i konkretniju teorijsku razradu⁵⁵. U Registru ratnih šteta na muzejima i galerijama utvrđeno je⁵⁶ da je od 204 muzeja, galerije i muzejske zbirke u RH, oštećeno i uništeno 66 muzejskih zgrada. Štete na muzejskoj građi zabilježene su u 45 muzeja i zbirki i to na način da je nestao 6551 muzejski predmet, uništeno ih je 1430, a oštećeno 728 njih. Ratna šteta zabilježena je na 2271 zaštićenom spomeniku kulture.⁵⁷ Navedeni podaci upućuju na činjenicu da cilj ovoga rata nije bio samo uništiti fizički integritet ljudi koje je trebalo odstraniti s određenog prostora, već su se trebali razoriti i zastrijeti tragovi kulture tog sada nepoželjnog i anatemiziranog (zbog odrednica njegovog nacionalnog, vjerskog i političkog identiteta) čovjeka, iz prostora kojega je stoljećima nastanjivao, izgrađivao ga i oplemenjivao. Spomenicima i drugim nositeljima kulturnog identiteta hrvatskog naroda neprijatelj je želio uništiti ne samo fizički, strukturalni, već ujedno i onaj dublji, duhovni i simbolički identitet. Dakle, baština, u ovom slučaju, nije stradala kao slučajna posljedica borbi niti kao kolateralna žrtva ratnog sukoba, već je u njemu namjerno i sustavno uništavana. O tome svjedoče mnogobrojni primjeri namjernog razaranja spomenika kulture, od kojih ćemo kao svrsishodan spomenuti slučaj granatiranja ostataka monumentalne fasade cistercitske opatijske crkve iz 13. st., u Topuskom, koji je pošteđen granatiranja srpskog agresora, sve dok na njega nije stavljena tzv. haaška zastava - znak raspoznavanja predviđen za obilježavanje i zaštitu spomenika kulture od napada zaraćenih strana, ugovornim normama humanitarnog prava, *in concreto* člancima 16. i 17. Haaške konvencije za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba. Kada je, međutim, obilježen na način propisan Haaškom konvencijom, ovaj vrijedan spomenik pogođen je s nekoliko direktnih minobacačkih pogodaka. Odredbe Haaške konvencije očigledno su ostale mrtvo slovo na papiru. Označeni spomenici kulture, često su postali još lakše uočljivom i, samim time, izloženijom i ranjivijom metom napada. U prilog iznesene teze govore i slučajevi masakriranja kipova svetica i svetaca, iz crkava, u mjestima koja je bio okupirao neprijatelj. Oni upućuju na to da baštinski predmeti nisu mrtve stvari, već da u njima stanuje život koji je u ratnim okolnostima ugrožen jednako kao i ljudski život.

Destruktivan odnos prema baštini nije *momentum novum* upravo ovoga rata. Primjere oskvrnjivanja hramova, riznica, crkava, dvorova, sela i gradova, domova i foruma, nailazimo kroz cijelu povijest ratovanja: Aleksandrijska biblioteka koja bješe tri puta opustošena; Kartaga, dvaput od Rimljana srađavana sa zemljom, na poticaj zapamćenih govora senatora Katona Starijeg "*Ceterum censeo Carthaginem delendam esse*"; pa potom nakon što se 'kolo od sreće, uokoli vrteći se' zaokrenulo, paljenje nekad neuništivoga Rima od horda Barbara; uništavanje likova kršćanskih svetaca u podzemnim crkvicama Kapadokije, nakon najezde turskih osvajača; obezglavljenja i obeskriljenja lavova Svetoga Marka uzduž Dalmatinske obale, nakon pada Venecije pod Napoleonovu vlast; nacističko javno spaljivanje nepoćudnih, prvenstveno židovskih, a zatim socijalističkih i drugih

54 Šulc, Branka, Muzeji u ratu, u: Pavić, Vladimira (ur.), Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj, Zagreb, 1997., str. 14.

55 Maroević, Ivo, Rat i baština (*cit.*), str. 23. i Maroević, Ivo, Croatian museums in the 1991-1992 war, u: Ivančević, Radovan (ur.), Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92, Zagreb, 1993., str. 192.

56 podaci iz 1997. godine

57 Pavić, Vladimira (ur.), Ratne štete, *cit.*, str. 14. i 55.

neodgovarajućih knjiga⁵⁸, u Berlinu, 1933. godine; uništavanje 'degenerirane umjetnosti' od strane totalitarnih režima, primjerice nacistički uništavateljski progon omražene *Entartete Kunst*, ili pak uništavanje djela avangardnih umjetnika u SSSR-u; nacističko bombardiranje i uništenje varšavskog *Starog miasta* i savezničko Dresdena, oboje u Drugom svjetskom ratu; talibansko uništavanje preko 1500 godina starih kipova Bude, u Afganistanu, 2001. godine; pljačka bagdadskog muzeja za vrijeme intervencije SAD-a i saveznika, u Iraku, 2003. godine *etc.* Međutim, u ratu ili bolje reći u ratovima u kojima je nestala jugoslavenska federacija, namjera da se uništavanjem baštine kao nositelja identiteta neprijatelja, isti i ponizi, pokori, porazi i uništi, postala je toliko očigledna, da je na neki način izbila u prvi plan ratovanja. Mnogi slojevi identiteta, protekom dugih razdoblja nataloženi na materijalnoj strukturi baštinskih predmeta, u hipu su nepovratno izgubljeni u eksplozijama i paležu vihora rata.

Znanstvena ozbiljnost i moralni integritet, nalažu da se na ovom mjestu osvrnemo i na činjenicu da se u mnogome nisu razlikovale metode koje je hrvatska strana primjenjivala, nastojeći etnički očistiti dijelove svoga teritorija s većinskim srpskim stanovništvom ili djelove teritorija Bosne i Hercegovine, u kojima je bošnjačka etnička zajednica postala za Hrvate (i Srbe) nepoželjna. Identične i neopravdive nakane imalo je Hrvatsko vijeće obrane, potpomognuto Hrvatskom vojskom, kad je primjerice, 1993. godine, razorilo čuveni Mostarski most i brojne džamije i druge spomenike otomanske kulture i življenja na istočnoj obali rijeke Neretve, u Mostaru. Namjera i metode bile su iste kao i one koje je srpsko-crnogorska strana koristila u zatiranju hrvatskog identiteta u ratu na teritoriju Republike Hrvatske. Sustavan je i pomno osmišljen bio plan tadašnjih hrvatskih vlasti da sa svoga područja izbrišu srpski identitet koji se stoljećima u Hrvatskoj izgrađivao. On više nije smatran kao bogatsvo i odraz ispreplitanja raznolikih kulturno-povijesnih utjecaja, već je postao nepoželjan teret i opasan balast, kojega se pod svaku cijenu trebalo riješiti. Granice su se ponovno pretvorile u ograde i iskopčane su mogućnosti iskorištavanja prednosti koje kulturne amalgamacije svojim specifikumima pružaju. Dok je žestila agresija na Hrvatsku, u kojoj je uništavanje hrvatske baštine uzimalo maha, istovremeno se događalo sustavno uništavanje manjinske, srpske baštine u Hrvatskoj, suočavanje s kojim do danas nije našlo pripadajuće mjesto ni spomen u memorijalnom, umjetničkom, medijskom ni općenito javnom prostoru i diskursu. Pošteno je spomenuti i taj nečasni segment baštinskog razaranja, u kojem su uništeni mnogi materijalni i nematerijalni nosioci spskog identiteta na teritoriju Hrvatske. Institucionalizirano uništavanje bibliotečne čirilične i srpske knjižne građe⁵⁹, miniranje i paljenje srpskih pravoslavnih crkava, manastira i drugih spomenika prisutnosti i uloge srpskog naroda u životu Hrvatske, nije bilo rijetkost i tek je nedavno doživjelo osudu aktualne hrvatske političke vlasti.

Ovakvim i sličnim postupcima, kojima je hrvatska strana sudjelovala u zatiranju bošnjačkog i srpskog kulturnog identiteta, u stručnoj i široj javnosti, Hrvatska je jednim dijelom izgubila opravdani status žrtve agresije, kojoj je bila izložena. „Taj je rat pokušao zbrisati vjekovnu vezu između Hrvata i drugih ljudi i naroda koji su na hrvatskom tlu stoljećima zajedno živjeli“⁶⁰.

„Muzeji nisu učinili apsolutno ništa da se odupru uzavreloj srednjovjekovnoj kampanji '*Blut und Boden*' koja je raspljivala ratnu atmosferu.“⁶¹ Ni međunarodna zajednica nije bila suviše učinkovita

58 Među paljevinama, *les combustibles*, kako ih znakovito, u istoimenom literarnom djelu, naziva suvremena belgijska spisateljica Amélie Nothomb, u lomačama propagandne mašinerije nacističke Njemačke, našla su se i djela Heinricha Heinea, koji je, zanimljivim sinkronicitetom, stoljeće ranije bio zapisao da se tamo gdje se knjige pale, na kraju pale i ljudi.

59 Možda najpoznatiji primjer ovog 'knjigocida', kako ga naziva profesor Ante Lešaja, je slučaj sustavnog uništavanja, pod krinkom otpisa, srpske bibliotečne građe u Narodnoj knjižnici općine Korčula.

60 Maroević, Ivo, *Rat i baština, cit.*, str. 24.

61 Šola, Tomislav, *loc. cit.* (bilj. 7)

u vrijeme kada su razarani spomenici, već tada klasificirani na UNESCO-voj Listi svjetske baštine: stara gradska jezgra Dubrovnika, Dioklecijanova palača u Splitu i Plitvička jezera ili oni, poput šibenske katedrale Svetog Jakova, koji će tek kasnije na istu biti uvršteni. Reakcija je stigla *post festum*, izdašnom financijskom i stručnom pomoći u obnovi oštećene i uništene baštine, kao i pravdom MKSJ-a, koji je osudio kao ratni zločin napad na povijesnu jezgru Dubrovnika od 6. prosinca 1991. godine (vidi *supra ad. 5.*).

Iako je na polju obnove puno toga napravljeno, dugo će vremena proći dok se izliječe svi ožiljci rata na baštinskom tkivu Hrvatske. Obnova i ponovno uspostavljanje oštećenih i uništenih identiteta i kolopleta njihovih odnosa još je mukotrpniji i dugoročniji proces kojemu ovaj rad želi u određenom segmentu doprinjeti.

8. Sustavno uništavanje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.

U poraću Drugog svjetskog rata, kao i tijekom cijelog razdoblja postojanja jugoslavenske socijalističke federacije, čiji je Hrvatska bila sastavni dio, inaugurani su brojni antifašistički spomenici koji su jasno odražavali osnovne društvene vrijednosti i važeću društvenu ideologiju, utemeljenu na antifašizmu i narodnooslobodilačkoj borbi. Oko 6000 antifašističkih spomenika i spomen obilježja⁶² podignutih diljem teritorija Hrvatske imali su za cilj sačuvati uspomenu na žrtve stravičnih zločina te veličati hrabrost ljudi koji su poginuli, boreći se protiv prijetnje fašizma i nacizma, koja se već dobrano počela realizirati, da svojim mrakom zarobe svijet. Indikativan je podatak da nije postojalo niti jedno antifašističko spomen obilježje na kojem nije bila uklesana riječ sloboda⁶³. Uspostavom neovisne i suverene Republike Hrvatske, 1990. godine, na demokratskim izborima izabrana nova vlast, odlučila je radikalno raskinuti sve veze s prethodnim društvenim poretom i njegovim vrijednostima. Bitno je naglasiti da se ova promjena ekonomsko-političkog poretka i društvene paradigme odvijala u ratnim uvjetima, u kojima je Hrvatska napadnuta od velikosrpskog agresora te je tim važnije bilo za vladajuće strukture ujediniti i osnažiti hrvatsko nacionalno biće i obraniti ga od izravno prijeteće ugroze. Nažalost obrana hrvatskog nacionalnog identiteta poprimila je zločudne oblike, ugradivši u sebe veliku dozu etničke isključivosti i ujedno tražeći vlastiti povijesni legitimitet i kontinuitet u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koja je rasno istrebljenje bila ozakonila svojim pravnim poretom i provodila ga kroz koncentracijske logore, čiji je Jasenovac bio najzloglasniji primjer. Ostaci i pobornici tog poraženog režima, i sami neonacisti i neofašisti po svojim vrijednosnim opredjeljenjima koja su otvoreno i javno zagovarali, propagirali, ali i realizirali, uspjeli su se do najviših pozicija u državnom aparatu. U susjednim državama, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, *nota bene*, opisana situacija bila je gotovo pa zrcalno odražena, samo s drugim imenima i odnosima moći, što je učinilo vrlo živima reminiscencije na stradanja Drugog svjetskog rata, koja su se nakon 50 godina ponovila. Razbješnjeli nacionalizmi pokosili su ljudske živote i razorili baštinu. Spomenici narodnooslobodilačke borbe, u novom društvenom okruženju, postali su emitori pogrešnih poruka koje je trebalo prigušiti ili u potpunosti utišati. Iako humanistički po svojoj prirodi i memorijalnoj poruci koju su komunicirali, postali su anatemizirani od strane političke elite i to na način da je stvoren komunikacijski šum te su u komunikacijski proces infiltrane poruke koje ovi spomenici izvorno nisu nosili, a činile su ih opasnim, nepoželjnim i prijetećim za novoinstaliranu vlast. Unatoč nedvosmislenoj poruci slobode, antifašističkim spomenicima atribuirane su poruke velikosrpsva, despotizma i totalitarističkih

62 Hrženjak, Juraj (ur.), Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000., Zagreb, 2002., str. IX.

63 *Ibid.*

ugnjjetavanja bivšeg komunističkog režima, koje je trebalo ukloniti iz kolektivnog pamćenja i iz javnog prostora. Kao što je srpskom narodu, nakon stoljeća života na prostorima Hrvatske, novim hrvatskim Ustavom izbrisan status konstitutivnog naroda, mogućnost suživota izbrisana je i uništavanjem spomenika koji su proklamirali bratstvo i jedinstvo južnoslavenskih naroda.

Jasno je da je u prethodnom režimu postojala inflacija ove vrste spomenika i da su često zloupotrebjavani u propagandne svrhe, međutim alternativa nemilosrdnom uništavanju svakako je bila muzealizacija dijela spomenika i dislokacija nekih od njih na manje dominantna mjesta u javnom prostoru.

Nema sumnje da je uništavanje spomenika NOB-a u Hrvatskoj od 1990. do 2000. godine bilo namjerno i sustavno te da se odvijalo pod političkim patronatom tada vladajuće političke stranke i najviših vojnih i političkih dužnosnika. Toj tvrdnji u prilog govori prvenstveno masovnost uništavanja antifašističke baštine Hrvatske, ali i činjenica da su u uništavanju nekih spomenika korištene velike količine eksploziva koji je *tempore criminis* bio deficitarna roba, dostupna vrlo ograničenom krugu ljudi i to uglavnom iz vojnih i policijskih struktura. U *supra* spomenutom periodu, u Republici Hrvatskoj srušeno je, oštećeno, oskrvnuto ili uklonjeno iz javnog prostora 2964 spomen-obilježja, od čega 731 spomenik i spomen-obilježje znatne umjetničke i kulturno-povijesne vrijednosti⁶⁴. Pojedini od njih bili su remek-djela istaknutih umjetnika, poput 'Spomenika pobjedi naroda Slavonije', autora Vojina Bakića, podignutog u selu Kamenska, kod Požege, 1968. godine, koji u svojoj lisnatoj formi, Radovan Ivančević titulira kao nesumnjivo jedan od najsajajnijih apstraktnih spomenika u svijetu. 1991. godine, spomenik je miniran od strane pripadnika HV-a, a ploče njegove oplata, izrađene od nehrđajućeg čelika, iskorištene su u Slavonskom Brodu za proizvodnju posuđa. U Dubrovniku je na Trgu oružja, unutar spomeničke gradske jezgre, 1954. godine, podignut spomenik borcima narodnooslobodilačkog rata, rad kipara Frana Kršinića. Polovicom prosinca 1992. godine, spomenik je miniran, da bi potom lokalna HDZ-ova vlast ostatke istoga i njegovo postolje trajno uklonila i time dala svoj blagoslov ovom vandalskom činu. Niti nakon promjene lokalne vlasti 2009. godine, nije se u nekadašnjem rasadniku hrvatske kulture našla politička volja za obnovu i povrat ovog memorijalno važnog spomenika.

Sustavno uništavanje antifašističke baštine u Hrvatskoj 90-ih godina 20. stoljeća nije se okomilo samo na materijalnu baštinu. Pored spomenika, umjetničkih djela, muzejskih zbirki, knjiga i arhivske građe, stradala je i nematerijalna baština, planskim brisanjem društvenog pamćenja. Antifašizam je progнан iz školskih udžbenika, nekritički su preimenovane ulice, trgovi, parkovi, javne ustanove i organizacije koje su imale ikakav antifašistički predznak. Samo u Zagrebu promijenjeno je oko 1300 imena ulica, trgova i ustanova čije je ime bilo vezano za antifašistiku tradiciju⁶⁵. Ovakve promjene imena i naziva jesu logička posljedica promjene društvenog poretka, međutim ekstremizam i antihumanizam koji su ih pratili u našem primjeru, zaslužuju kritiku i osudu. I u ovom slučaju pronalazak balansa između kolektivne amnezije i kolektivne hipermnezije predstavlja vrlinu i umijeće.

Promjena imena Trga žrtava fašizma u središtu Zagreba 1990. godine i veliki angažman organizacija civilnog društva i istaknutih aktivista, intelektualaca i umjetnika za njegov povratak, ostvaren tek 2000. godine, ilustrativan je primjer. Slučajevi imenovanja javnih prostora i podizanja spomenika ustaškim zločincima također govore o dominantnom vrijednosnom setu i svoj povijesnoj i identitetskoj bremenitosti hrvatskog društva. Crvena zvijezda petokraka, izvorno simbol slobode i borbe za slobodu, nakon društvenih promjena 1990-ih, počela se identificirati s posve drugim vrijednostima. Novi joj je poredak atribuirao sasvim izmijenjeno značenje, pri čemu je u

64 *Ibid.*, str. XII.

65 *Ibid.*, str. XIV.

dominantnoj kolektivnoj svijesti postala simbolom velikosprskog hegemonizma, unitarizma, komunističkog jednonumlja i totalitarne opresije. Stoga je gotovo bez iznimke uklonjena iz prostora javnog sjećanja. Anegdota koja može pomoć ilustrirati snagu propagande i promjenjivost semiotičkog značenja pojedinih simbola, u ovom slučaju crvene zvijezde petokrake, spominje dječaka koji je, za vrijeme srpsko-crnogorskog napada na Dubrovnik, u jesen 1991. godine, pred skloništem, zajedno s drugim dječarcima i djevojčicama iz susjedstva, gotovo ritualno spalio svoju pionirsku maramu, kapu, knjižicu i uništio crvenu petokraku.

Sustavno uništavanje antifašističkih spomenika imalo je u sebi inkorporiranu i želju za falsificiranjem povijesti jer spomenici ujedno predstavljaju povijesne izvore te dokumente određenog vremena, njegovih ljudi i događaja. Izbrisati žrtve i spomen na zločine, uništavajući spomenike, pokazatelj je opasnog nedostatka ljudskosti. Namjernost, organiziranost, sustavnost i masovnost ovoj rušilačkoj epizodi daju kulturocidni karakter. Kulturocidna namjera usmjerena uništenju antifašističke kulturne baštine jasno je vidljiva u uništavanju narodnooslobodilačkih spomenika devedestih godina. Njihova rehabilitacija, rekonstrukcija i restauracija, kao i općenito rehabilitacija antifašizma nužno je potrebna hrvatskome društvu za vrijednosnu katarzu i tranziciju k pravednom društvu utemeljenom na neo-humanističkim vrednotama. Ukoliko antifašističke vrijednosti uništenih spomenika, ne pronađu svoj vrijednosni korelat u našoj današnjici, njihova obnova i ponovno postavljanje najreprezentativnijih i najvrijednijih uništenih primjeraka, biti će samo odraz nostalgije i ljevičarske melankolije, a njihovo osvježeno fizičko tkivo tek trag mrtve i izgubljene prošlosti⁶⁶.

9. Prema pojmu kulturocida/heritocida

Pojam kulturocida, u smislu sustavnog uništavanja kulture, a u sklopu nje svakako i baštine određene društvene zajednice, nalazimo češće u kolokvijalnom govoru i medijskom žargonu, dok je njegova zastupljenost u stručnoj literaturi puno manja. Iako ga potonja uvodi i poznaje⁶⁷, ipak ga detaljnije ne elaborira i ne uspostavlja niti razrađuje njegovu definiciju koja bi bila prihvatljiva sa stajališta muzeologije, kao opće teorije baštine.

Pokušaja bavljenja definiranjem kulturocida, bilo je u pravnoj domeni, međutim niti jurisprudencija nam ne pruža njegovu detaljniju teorijsku razradu, a pravna praksa, što je i logično, još više, u tom pogledu, zaostaje. Poljski pravnik, židovskog porijekla, kasnije emigrant u SAD-u, Raphael Lemkin, tvorac pojma 'genocid', još je 1933. godine, na međunarodnom planu, isticao važnost prepoznavanja i pravnog sankcioniranja 'sustavnog i organiziranog uništavanja umjetnosti i kulturne baštine'. Takve delikte, u svome radu, nazvao je 'vandalizmima' ili 'vandalskim djelima' ('Acts of Vandalism') te ih je smatrao povredama međunarodnog prava (*delicta iuris gentium*), koje je trebalo sankcionirati po načelu koje danas nazivamo načelom univerzalne nadležnosti. Kasnije je Lemkin, dalje razvivši svoju teoriju, ovu vrstu zločina inkorporirao u širi pojam genocida, kao jednu od njegovih komponenti (pored političke, socijalne, ekonomske, biološke, fizičke, vjerske i moralne komponente genocida). Dao je značajan doprinos donošenju Konvencije Ujedinjenih nacija o prevenciji i kažnjavanju zločina genocida, koja je usvojena 1948. godine, ali s puno užom definicijom genocida od one koju je on zagovarao. Poučen strahotama Holokausta, upozoravao je na važnost ne-fizičkih, odnosno psiholoških odrednica genocida, među kojima je isticao i kulturni

66 prema: Scribner, Charity, *Requiem for Communism*, Chambridge (Massachusetts), London, 2005

67 Maroević, Ivo, *Rat i baština*, *cit.*, str. 9. i 21.; ili Jurković, Miljenko (str. 15., 40.); Marković, Vladimir (str. 149.);

Maroević, Ivo (str. 192.) u: Ivančević Radovan (ur.), *Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92*, Zagreb, 1993.,

genocid, kao zatiranje jezika i sustavno uništavanje osnovnih manifestacija kulture zaštićene grupe: knjiga, spomenika i slično.

Genocid je pojam skovan je od dvije riječi, jedne grčke, koja označava pleme, rod: *genos* i druge latinske: *caedere*, glagola koji znači 'ubiti'. On obuhvaća element svijesti poznat pod nazivom 'genocidna namjera', što označava postupanje s ciljem potpunog ili djelomičnog uništenja neke nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine.

Kulturni pak genocid, po definiciji, obuhvaća namjerno uništavanje kulturne baštine neke zaštićene grupe, iz političkih, vojnih, vjerskih, ideoloških, etničkih ili rasnih razloga. Značenjski mu je srodan pojam 'etnocid', koji se najčešće upotrebljava u odnosu na uništavanje autohtonih kultura Indijanaca u Amerikama, Aboriđina u Australiji, Maora u Novom Zelandu i tome slično.

Ipak, bitno je istaknuti da je kulturni genocid je kao termin, u pozitivno-pravnom smislu sporan, i svojevrsan je *contradictio in adjecto* jer važeći pojam genocida, kako ga dominantna judikatura tumači⁶⁸, obuhvaća isključivo fizičko ili biloško uništenje određene grupe, dok se pojam kulturni, upravo suprotno, odnosi na njenu duhovnu komponentu. Kulturni genocid je eksplicitno izostavljen prilikom redigiranja Konvencije UN-a o genocidu, uz obrazloženje da bi takvo tumačenje genocida moglo dovesti do njegove političke zloupotrebe i razvodnjavanja njegove osnovne namjere da sankcionira najokrutnije fizičko i biološko eliminiranje dijelova ili cijelih zajednica. Izostao je konsenzus zemalja oko predlaganog ekstenzivnijeg tumačenja genocida, svakako i zbog kolonijalne prošlosti, a u to doba i suvremenosti, pojedinih svjetskih sila, kao i njihovog ne previše ljubaznog odnosa prema autohtonim narodima, starosjediocima njihovih država. Međutim, razvojem međunarodnog kaznenog prava, posebice kroz pravnu praksu *ad hoc* tribunala, ipak se, iako neznatno, otvorilo vrata jednom budućem, liberalnijem i sveobuhvatnijem tumačenju genocida, uzimajući u obzir i sadržaj onoga što smo prethodno definirali kao kulturni genocid⁶⁹.

Ovdje bismo željeli konstituirati i preciznije definirati pojam '*kulturocid*' (*cultura* na latinskom označava uzgoj, razvoj, oplemenjivanje, usavršavanje) i to ne sa nakanom uvođenja nove inkriminacije, u smislu međunarodnog kaznenog prava, već, uvažavajući ono što je pravna znanost i praksa do sada imala za reći o genocidu i kulturnom genocidu, želeći stvoriti i obrazložiti jedan, sa stajališta baštinske znanosti, prihvatljiv i koristan koncept. Upravo izneseno pravno znanje, kao i sve prethodno izložene teorijske i praktične implikacije sustavnog uništavanja baštine, poslužiti će nam da pokušamo sigurno usidriti pojam kulturocida u trezaurus opće teorije baštine.

Kao i kod genocida, gdje zločin nije uperen protiv pojedinca, kao takvog, već protiv njega ili nje kao pripadnika/pripadnice određene grupe, tako i kod kulturocida, baštinski predmet ili djelo nematerijalne baštine, bivaju uništeni, ne kao pojedinačnosti, već, isto tako, kao dio baštine određene grupe. Uništavanje baštinskog predmeta (objekta) ili nematerijalne baštine, da bi konstituiralo kulturocid, mora biti odraz namjere da se potpuno ili djelomično uništi kultura jedne zajednice, njezin identitet. Uzorak tog uništavanja pritom mora biti prepoznatljiv, jasan i širokih razmjera te nesumnjivo upućivati na sustavnost, organiziranost i ciljanost baštinskog razaranja.

Uništavanje baštine, kao bitne odrednice identiteta grupe, često prati i fizičko istrebljivanje njezinih pripadnika, kako bi se neželjeni identitet što učinkovitije negirao, zasjenio, zatro, izbrisao, uništio, a stari poredak, u kojemu je ta grupa imala povlašten položaj, u odnosu na kreiranje kolektivne

68 Za drukčije, šire tumačenje genocida, vidi *Ad 6.*, str. 17., slučaj u kojem su njemački sudovi uvažili i kulturnu komponentu genocida, u predmetu protiv opt. Nikole Jorgića, gdje se na zaštićenu grupu gleda i kao na društvenu (socijalnu) zajednicu s naglašenim partikularizmom i izraženim osjećajem pripadnosti, uništenje kojih, i bez fizičkog uništenja grupe, može konstituirati zločin genocida.

69 MKSJ je tako u predmetu protiv opt. Radislava Krstića (IT-98-33), iako je naveo da tvorcima Konvencije o genocidu nisu uvažili ideju kulturnog genocida, u obrazloženju presude naveo da napad na kulturnu i religijsku imovinu ugrožene grupe, može predstavljati, i u predmetnom slučaju predstavlja, dokaz genocidne namjere.

memorije, podvrgnuo mehanizmima kolektivne amnezije. Stoga bi svoje opravdanje, a nastavno na pojam 'mnemozofije'⁷⁰ koji bi označavao opću teoriju baštine, u središtu koje jest pamćenje, i to ono društveno, kolektivno pamćenje, mogli sugerirati i pojam '*mnemocid*' (*mneme* na grčkom znači pamćenje), kao sustavno uništavanje pamćenja određene društvene skupine. Upravo nametanje kolektivne amnezije, metodama sustavnog uništavanja materijalne i nematerijalne baštine, predstavlja anuliranje identiteta zajednice kroz brisanje njezinog zajedničkog sjećanja.

Imajući u vidu neadekvatnost pojma muzeologije, u smislu opće teorije baštine i postupno zaživljavanje pojma heritologije⁷¹ (*hereditas* na latinskom jeziku znači nasljedstvo, ostavština, naslijeđe), koji se na terminološki adekvatniji način odnosi prema cjelovitom sustavu baštine, predlažemo i pojam '*heritocid*', koji bi se možda čak i bolje od samog kulturocida, pozicionirao u sustavu znanosti o baštini i distinkcijski se odnosio prema inkriminacijama međunarodnog kaznenog prava. Sama jukstapozicija kulture i baštine, na neki način se preslikava na odnose kulturocida i heritocida pa će tako i mjesto koje sustavnom uništavanju baštine želimo dati u teoriji baštine i slojevi odnosa na koje njime želimo ukazati, presuditi u odabiru između ova dva predložena termina.

Heritocid bi u svom spektru, za razliku od kulturocida, osim kulturne, mogao obuhvatiti i sustavna uništavanja prirodne baštine. Prirodna okolina, uz onu kultiviranu i urbaniziranu, predstavlja jedan od bitnih formativnih čimbenika identiteta grupe koja na tom području obitava. Fina i tanahna spona čovjeka i prostora, potonji pretvara u zavičaj, a čovjeka čini uljuđenim i usklađenim s prirodom, a time i sa samim sobom. Brojna namjerna uništavanja prirodne baštine u ratnim sukobima, gdje žrtvama artiljerije, metaka, paleža postaju različite biljne i životinjske vrste, čijim se istrebljenjem degradira kvaliteta okoliša, svjedoče o činjenici da su i ovakva uništavanja, u svojoj krajnjoj konzekvenci uperena protiv identiteta ugrožene ljudske zajednice. Stradavaju pritom i kultivirani i uljuđeni segmenti krajobraza, poput arboretuma, perivoja, gradskih parkova, vrtova. Zar primjeri, u Domovinskom ratu, posječenog starog petrinjskog gradskog parka, s lipama posađenim u doba Napoleonovih Ilirskih provincija ili ratna spaljivanja pitomoga kraja Konavala i Dubrovačkog Primorja, ne bi, na ovom mjestu, mogao poslužiti kao dobra ilustracija heritocida, čiji spektar pokušavamo obuhvatiti. Krvnici baštine gluhi su za stihove srpskog pjesnika Jovana Jovanovića Zmaja kad kaže: „Gdje god vidiš zgodno mjesto, tu drvo posadi, a drvo je blagorodno pa će da nagradi.“ Tehnološkim napredkom, pri kojemu ljudi neprimjetno postaju robljem sve sofisticiranije tehnologije, oni sve više gube vezu sa svojim izvoristom, Prirodom. Nasilnim i sustavnim kidanjem tih živih i životnih veza, kidaju se i tragovi nekadašnjeg, harmoničnog odnosa čovjeka i njegovog prirodnog ambijenta, koji posredstvom baštine komunicira za budućnost neke od ključnih poruka opstanka.

Heritocid možda na najprimjereniji način odgovara potrebi sadržaja koji njime želimo obuhvatiti, kada govorimo o sustavnom uništavanju baštine, kao one kvalitete, kroz koju se mudrost kvalitetnog i ispunjenog življenja prenosi vremenskom i prostornom odrednicom zbilje.

Za koji god se od predloženih pojmova: kulturocid, mnemocid, heritocid, možda pronade razumijevanje i konsezus struke, njihova daljnja teorijska artikulacija u znanosti o baštini biti će važna, ne radi samodostatnosti znanstvene misli i ekstenzivnog skolastičkog umovanja, već, parafrazirajući Marxovu 11. tezu o Feuerbachu, kako bi se izmijenio svijet, suprotstavljajući se, i to oružjem stručnosti i predanosti, sustavnom uništavanju baštine.

70 Šola, Tomislav, Eseji o muzejima, *cit.*, str. 37-38.

71 Vidi *Ad* 1., str. 4. i bilješka 5.

10. Glad za profitom kao sustavni uništavatelj baštine u globalnom okruženju

Victor Hugo u svom 'Ratu rušiteljima', nagoviješta probleme zapuštanja i uništavanja baštine, od strane neosvijestjenih, nesenzibiliziranih i neočuđenih suvremenika, o kojemu se, s ništa manje ogorčenja, borbenog žara i kriticizma, može pisati i danas, pa i u ozbiljnim radovima koji tematiziraju zaštitu baštine od njenog sustavnog uništavanja i zatiranja.

Istina je da društvo napreduje i razvija se (unatoč povijesnim momentima i etapama, koje nas uvjeravaju u suprotno, u ponovna zaranjanja u razdoblja mraka, bezumlja, terora i agresije). Pojam lijepoga i prevladavajuće estetsko iskustvo skloni su mijenama. Modernizacija i tehnički napredak nose sa sobom mogućnost lagodnijeg, sretnijeg i smislenijeg života (dakako, ako se ne zloupotrijebe i pretvore u sjeme rastućih nejednakosti i sukoba, što, čini se, u našem svijetu, postaje okrutna realnost koja sve više pritišće 'kolo od sreće' prema nužnosti drastične promjene paradigme svjetskog poretka). Shvatljivo je da želja za prosperitetom, očaranost novim, smjena generacija i epoha pregaze neke baštinske predmete i prakse, kao dotrajale, istrošene, nepotrebne, prevladane, besmislene. Predmetnost *per definitionem* podrazumijeva ograničenu trajnost i prolaznost, kao prirodno stanje stvari materijalnoga svijeta. Cikličnost života odvija se u spirali koja se zavrće od rođenja ili nastanka, preko razvoja i kulminacije, do degradacije, propadanja i prestanka ili nestanka. A zatim ponovo slijedi faza kreacije i to jedne nove vrijednosti, ukorijenjene u onog prošlog, iščezlog. Upravo tada dolazi do izražaja važnost i moć perpetuiranja identiteta, odnosno onih njegovih odrednica, bitnih za razvoj i napredak zajednice. Vrijeme uništava stvari, ali su ideje koje se kroz njih ispoljavaju i prenose trajne; one su te koje opstaju.

U svom zavičaju, uvažavajući vrijednost baštine, evidentno isprepletene s prošlošću, čovjek kao kreativno i duhovno biće, želi ostaviti svoj trag, izvjesni *novum* te tako dati svoj doprinos kvaliteti prostora u kojem i s kojim živi. To nekad znači i nužne interpolacije u baštinsko tkivo ili supstituciju dijelova baštine koji su izgubili na važnosti i prestali biti nosioci neke referentne kulturne i memorijalne poruke. Stoga pored 'negativnog' uništavanja spomenika, teorija pozna i njihovo 'pozitivno' uništavanje⁷². Piramidu muzeja Louvre, Centre George Pompidou, Forum Les Halles, u Parizu, mnogi su smatrali (a neki još uvijek drže te pozicije) atakom na francusku kulturnu baštinu i slavno nasljeđe prošlosti. Međutim ovakva reprezentativna, avangardna zdanja, inkorporirana u bogati i dragocjen povijesni *milieu*, progovaraju jednim novim, obećavajućim jezikom simbioze staroga i novoga, ispreplitanja različitih stilskih i vremenskih odrednica i komuniciraju poruku o kompatibilnosti različitih identiteta i uspješnosti temeljenja vrijednosti suvremenosti na sačuvanim kvalitetama prošlosti.

Za razliku od tih sretnih primjera harmonije staroga i novoga, puno su češći primjeri baštinske devastacije, koja poprima sve šire i alarmantnije razmjere. Kada iz nje, kao u hrvatskom primjeru, stoji krupni kapital ratnih profitera i pljačkaša javnoga dobra, potpomognut uskogrudnim političkim interesima nemoralnih i neosvijestjenih pojedinaca i grupa, teško je vidjeti svjetlo na horizontu. Primjer Dubrovnika opet nam može poslužiti kao vrijedan oris iznesenoga. Silovitim razvojem, najvećim dijelom, masovnog turizma, kojemu je grad, ponovno, nakon poslijeratne obnove, prvenstveno usmjeren, ugrožena je vrijedna spomenička baština koja reflektira vrijednosti življenja minulih vremena. Renesansni ideali međusobnog nadopunjavanja čovjeka i prirode te sklada arhitekture i kultiviranog krajobraza, komunicirani kroz spomeničke sklopove dubrovačke renesansne ladanjske arhitekture, izgubili su svoje značenje za suvremenu zajednicu, orijentiranu prvenstveno profitu. Proces globalizacije je učinio konzumerizam sveprisutnim trendom koji je sa Zapada obuhvatio čitav Svijet. Socijalne fluktuacije i promjena težišta političke i ekonomske moći,

72 Choay, *op. cit.* (bilj. 19), str. 22.

svojstvene za rat u Hrvatskoj 1991-1995., bitno su doprinjele ovom vidu sustavnog obezvređivanja i uništavanja baštine, u žrvnju dehumaniziranog kapitalizma tranzicijskih društava. Biseri renesansnog graditeljstva, ukoliko nisu upregnuti u mašineriju industrije turizma i njegove popratne infrastrukture, osuđeni su na propast. Lokalna vlast i građevinski lobi uopće ne poimaju vrijednosti renesansne krajobrazne arhitekture, koja (kao što opetovano upozorava jedan od vodećih i najpredanijih naših krajobraznih stručnjaka, Bruno Šišić) ima, kao sljednica Firence, ali prethodnica Rima, širi, europski značaj. Ovi najopasniji baštinski rušitelji današnjeg nam realiteta, ne prezaju ni od kršenja zakona, kako bi ostvarili svoj plan. Stoga je primjerice očekivana praksa da komercijalnim centrom, garažom i parkingom pokušaju ubiti renesansnu parcelizaciju ljetnikovca obitelji Gundulić iz prve polovice XVI. vijeka, na obalama Gruškoga zaljeva. Ovaj segment ugrožene baštine jest „potpuno samosvojno i prepoznatljivo vrtnoarhitektonsko naslijeđe, koje i danas predstavlja jedini autentičan hrvatski vrtnoarhitektonski proizvod u sklopu cjelokupnog europskog vrtnog naslijeđa“⁷³. Pored grubog neznanja i nemara za dosege naše lokalne renesanse, kako možemo i očekivati da će isti uništavatelji baštine imati razumijevanja za neke malobrojne i znakovite spomenike arhitekture moderne i funkcionalizma, izložene jednakoj ugrozi? U nedostatku, nekad razvijene, urbanističke svijesti i stručno osmišljenih odnosnih propisa, dolazi do sve veće apartmanizacije čitave istočne obale Jadrana i nepovratne devastacije prirodnih ljepota i s njima srođenih urbanističkih sredina. Hortikulturni (od latinskog *hortus*, za vrt) aspekti gradskoga života bivaju potpuno zanemareni, što dovodi do gubitka zelenih oaza, kako privatnih, tako i javnih vrtova, u urbanom prostoru.

"Ma kakva bila vlasnička prava, ne smije se dopustiti da ti sramotni spekulanti kojima je osjećaj časti zamagljen vlastitim interesima, uništavaju povijesne i spomeničke građevine; ti slaboumni bijednici čak i ne shvaćaju da su barbari!"⁷⁴

„Treba zaustaviti malj koji unakažava lice ove zemlje!“⁷⁵

11. Zaključak

Sami baštinski objekti sačinjavaju tek materijalno tijelo baštine, a nauka o baštini nas uči da je baština također jedna naglašeno metafizička kategorija (čuvana od zaborava od strane božice Mnemozine i njezinih kćeri muza) važna za očuvanje u sadašnjosti ugroženih identiteta prošlosti i njihovo kontinuiranje za generacije budućnosti. Njihova selekcija, kontekstualizacija i komunikacija, baštinske objekte čini baštinom kao nositeljicom identiteta i motorom napretka zajednice. *Monumentum aere perennius* sazdan je u osnovi ipak od nečeg čvršćeg od bronce, kamena, čelika ili titana.

Svi oni predani i odgovorni stručnjaci iz područja javne memorije, zvani muzeolozi (dok se prikladniji naziv za njih ne iznjedri), koji istinski shvaćaju i žive baštinu kao društveno opredjeljenje, biti će beskompromisni u borbi protiv onih koji baštinu oskrvnjuju i zatiru, pogodujući parcijalnim interesima, nejednakostima, agresiji, kolektivnoj amneziji, gubitku duhovnosti. Čuvari baštine ostat će "nemilosrdni prema uništavateljima javnog dobra"⁷⁶.

Vječiti sraz 'ljudi nazbilj i ljudi nahvao', u našoj suvremenosti poprima nove i puno kompleksnije

73 Šišić, Bruno, Parking u Gundulićevom renesansnom vrtu u Gružu? Ne! Nipošto!, Dubrovnik, 2011., str. 1.

74 Hugo, Victor, Rat rušiteljima!, u: Anatomija povijesnog spomenika, urednik: Špikić, Marko, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006., str. 68.

75 *Ibid.*, str. 52.

76 Šola, Tomislav, Baština kao poziv i društveno opredjeljenje, u: Ivi Marojeviću baštinici u spomen, urednici Žarka Vujić i Marko Špikić, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2009., str. 131.

manifestacije. Razvojem informacijske tehnologije, koja je donijela neslućene mogućnosti napretka čovječanstvu, opasnost njezine zloupotrebe postala je vrlo konkretna i otopljiva. Apsolutna kontrola nad pojedincem, nad čitavim njegovim životom, osim (zasada) nad „onih nekoliko kubnih centimetara u lubanji“⁷⁷, suptilni načini infiltriranja vrijednosnog sustava vladajuće elite putem moćnih medija, nevidljivi oblici propagande⁷⁸, inflacija karijerizma kao produkta 20. stoljeća, a nastavno, s njim povezanog konzumerizma, gubitak veze s prirodom, neokolonijalizam, eurocentrizam i mit o superiornosti Zapadne civilizacije, nekad su to bile slutnje zlogukih proroka, a danas su to tendencije i procesi realiteta u kojem živimo. Baš u takvoj unazađenoj i oskvrnutoj zbilji, želimo prepoznati, zaštititi, uživati i prenijeti drugima blagodati baštine, baštine, u ulozi svojevrsne protuteže deziluzioniranom svijetu, u kojemu je privid slobode visoke rezolucije, zamijenio istinsku slobodu pojedinca. Da bi se suprotstavili ovim degenerativnim društvenim procesima, među kojima heritocid stavljamo u fokus svog interesa, potrebno je detektirati srž problema, definirati ga i, na koncu, razumjeti ga.

Primjeri koji ilustriraju i podupiru u ovom radu iznesene teze, odabrani su, na neki način, po *hic et nunc* principu, zbog uvjerenja da je lakše, uvjerljivije i živopisnije, o problematiziranoj temi progovoriti kroz vremenski i prostorno bliske događaje. Ovakav pristup omogućuje čvrst temelj za izgradnju uopćenijih zaključaka i teza, primjernom indukcijske metode te za uočavanje i iznošenje općevažećih zakonitosti.

Pomalo nestaju ustreptala srca mnogih identiteta. U vremenu akcelerirajućeg tehnološkog napretka, kao da nestaju i gube se u zaboravu sve brže i brže. *Damnatio memoriae* zahvaća sve veće predjele kolektivnog pamćenja. U uvjetima društvenih lomova i naprasitih prekida s tradicijom, praćenim 'kulturnim eksplozijama' različitog intenziteta, sustavno uništavanje baštine, ili kao što želimo sugerirati heritocid, prikazuje se kao snažno prisutna društvena praksa. U ratnim sukobima i prilikom urušavanja starih i instaliranja novih društvenih poredaka baština postaje puno više od kolateralne žrtve konflikta zaraćenih strana. Njezino razaranje postaje ubojito oružje za odstrel identiteta napadnute skupine. Kult konzumerizma dodatno devalvira baštinske predmete i prakse te ih tako čini lakšom metom, od države podprtih i potpomognutih, uništavatelja. Kao jedna od posljedica napretka znanosti, dolazi do „diseminacije novih želja, putem propagande koja želi izjednačiti posjedovanje s blagostanjem, a neprekindu stimulaciju sa srećom“⁷⁹.

„Nestaju riječi, gube se imena stvari, nitko ne vodi brigu o malim biljkama što sahnju po zidovima, 'lutajuće skulpture' rune se na pročeljima, vrtova je sve manje uz palače, u bunarima je više tame nego vode, patine je na predmetima manje nego rđe, sutoni više nisu ono što su bili, a i neki vjetrovi su možda već iščezli ili promijenili pravce, velika slikarska djela su zamijenile su fotografije u bojama⁸⁰, Šćavuna više nema ili se pak drukčije zovu, Lagunu manje posjećuju ličnosti nego grupe, Jadran više nije 'Venecijanski zaljev'. Sama Venecija tone.“⁸¹ S potonućem baštine i u njoj zapretenog identiteta, potonut će i naš zalag pravednije i sretnije budućnosti. Stoga je važno baštinu oteti zaboravu, spasiti je od tmica ratnih razaranja i izuzeti je od sveobuhvatnosti osvetničke amnezije prema svrgnutim režimima.

Obnovu uništene baštine treba shvatiti kao izazov. Kako razlučiti što želimo sačuvati, a što ćemo

77 Orwell, George, 1984., Beograd, 1978., str. 32.

78 Film američkog redatelja Johna Carpentera "They Live" iz 1988. daje iznimnu kritiku suvremenog konzumerističkog društva i nevidljive propagande mas-medija.

79 Huxley, Aldous, *After Many a Summer*, London, 1965, str. 93. (prev. a.)

80 Zanimljiva je ambivalentnost u odnosu na izum fotografije, koju u svojem radu elaborira Walter Benjamin, opisujući fotografiju kao odraz destruktivne, konzumerističke ideologije kapitalizma, ali ujedno i kao medij u čijoj pojavi vidi demokratičnost, dostupnost i revolucionarnost proizvodnog procesa.

81 Matvejević, Predrag, *Druga Venecija*, Zagreb, 2002., str. 80.

prepustiti nesretnoj sudbini, kako povući crtu između pamćenja i zaborava? Obnova mora biti studiozna, kako bi osigurala zaštitu, izlječenje, rekonstrukciju, rehabilitaciju, resurekciju ugroženog, oštećenog i uništenog identiteta. „Obnova je zapravo unošenje sadašnjosti u baštinu, sadašnjosti u prošlost; nužna intervencija uvjetovana nasilnim prekidom povijesnog kontinuiteta.“⁸²

Izostankom analitičkog i sintetičkog pristupa, nestručna obnova dovodi do opasnosti promjene identiteta. Nekad i ruševna baština poprima nove simboličke vrijednosti koje same po sebi imaju baštinsku vrijednost i tako utjelovljuju jedan novi, dodatni identitet. Nastaju tako 'spomenici destrukcije'⁸³. Heritocid kao posljedica rata, ugrožava golu egzistenciju zajednica i za sobom ostavlja pustoš. A između povratka u izgubljeni zavičaj, ukoliko on postane moguć, i opstanka po povratku, veliki je korak, kao i onaj koji zatim slijedi od preživljavanja do življenja. „Opustošenoj zemlji valja vratiti identitet.“⁸⁴

Konačni cilj baštinom komunicirane memorije bi trebala biti mudrost, kao sustav sređenog i oplemenjenog znanja, korisnog za kvalitetnije življenje zajednice. Heritocid koji je ovaj rad pokušao definirati i prikazati, antonim je te mudrosti. Nažalost, „oni koji grade strukture civilizacije, isti su kao i oni koji podrivaju strukture civilizacije. Ljudi su svoji vlastiti termiti i ostati će svoji vlastiti termiti onoliko dugo, dok nastave biti samo ljudi.“⁸⁵

12. Popis literature

1. Cassese, Antonio, *International Criminal Law*, Oxford, 2003
2. Cassese, Antonio; Acquaviva, Guido; Fan, Mary; Whiting, Alex, *International Criminal Law – Cases and Commentary*, Oxford, 2011
3. Choay, Françoise, *L'Allégorie du patrimoine*, Paris, 1992.
4. Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb, 2004.
5. Corzo, Miguel Angel (ed.), *Mortality Imortality? The Legacy of 20th-Century Art*, Los Angeles, 1999
6. Dubin, Steven C., *Displays of power: memory and amnesia in the American museum*, New York, London, 1999
7. Gamboni, Dario, *The Destruction of Art – Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, London, 2007
8. Hrženjak, Juraj (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, Zagreb, 2002.
9. Husedžinović Sabira, *Dokumenti opstanka*, Zenica, 2005.
10. Huxley, Aldous, *After Many a Summer*, London, 1965
11. Huxley, Aldous, *Brave New World*, Leicester, 1983
12. Ivančević, Radovan (ur.), *Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92*, Zagreb, 1993.
13. Lemkin, Raphael, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Washington, D.C., 1944
14. Lešaja, Ante, *Knjigocid – uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Zagreb, 2012.
15. Lotman, Jurij Mihajlovič, *Kultura i eksplozija*, Zagreb, 1998.
16. Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985

82 *Ibid.*, str. 35.

83 Ivančević, Radovan, *op. cit.* (bilj. 55.), str. 60.

84 Maroević, Rat i baština, *cit.*, str. 25.

85 Huxley, Aldous, *op. cit.*, str. 217. (prev. a.)

17. Maroević, Ivo, Konzervatorsko novo iverje, Petrinja, 2000.
18. Maroević, Ivo, Museum Training to Develop the Social Awareness of Cultural Identity in a Time of Universalisation, Cuadernos de museologia N° 6, Colombia, 1996.
19. Maroević, Ivo, Rat i baština u prostoru Hrvatske, Zagreb, 1995.
20. Maroević, Ivo, Uvod u muzeologiju, Zagreb, 1993.
21. Matvejević, Predrag, Druga Venecija, Zagreb, 2002.
22. Mitchell, W. J. T., Ikonologija: Slika, tekst, ideologija, Zagreb, 2009.
23. Mumford, Lewis, Mit o mašini 1 – Tehnika i razvoj čovjeka, Zagreb, 1986.
24. Orwell, George, 1984., Beograd, 1978.
25. Pavić, Vladimira (ur.), Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj, Zagreb, 1997.
26. Scribner, Charity, Requiem for Communism, Chambridge (Massachusetts), London, 2005
27. Stevančević, Jelena i Jovanović, Ivan (urednici), Vodič kroz Haški tribunal – propisi i praksa, Beograd, 2007.
28. Šišić, Bruno, Parking u Gundulićevom renesansnom vrtu u Gružu? Ne! Nipošto!, Dubrovnik, 2011.
29. Šola, Tomislav, Baština kao poziv i društveno opredjeljenje, u: Vujić, Žarka i Špikić, Marko (ur.), Ivi Marojeviću baštinici u spomen, Zagreb, 2009.
30. Šola, Tomislav, Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju, Zagreb, 2003.
31. Špikić, Marko (ur.), Anatomija povijesnog spomenika, Zagreb, 2006.
32. Tuđman, Miroslav, Memorijalni spomenici i javno znanje, u: Vujić, Žarka i Špikić Marko (urednici), Ivi Marojeviću baštinici u spomen, Zagreb, 2009.
33. Vujić, Žarka, Povijesna muzeologija na početku 21. stoljeća: Inspirativnost teorija kulturnog pamćenja, Zagreb, 2003.
34. Wikipédia, l'encyclopédie libre, www.wikipedia.org